

8549

891.99 .092

G - 87p.

1936

8549

Տպագր. Հրատարակիչ՝ ԼՍԳԿ Գ. ԲՐԱՏ

58րդ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹ.

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Դրեց՝ ՍՄԲՍՏ ԲՐԱՏ

ՏՊԱԳՐ. Հ. ԲՐԱՏ

ԱՂԵՐՍԱՆԴՐԻԱ

H. Burat

Printed in Egypt

1936

891.99.092

Ե-87բ

-6 NOV 2011

«ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ» Թիւ 58
1909-ին հիմն. ի Կ. Պոլիս, ՎԱՂԻՆԱԿ Ս. ԲԻԻՐԱՏԵ
Հրատարակիչ՝ ՀԱՅԿ Ս. ԲԻԻՐԱՏ

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

“ՀԻՔՐԱՆ
ԷՐԿԱՔ”

Գրեց՝ ՍԱԲԱՏ ԲԻԻՐԱՏ

8549

Տպգր. Հ. ԲԻԻՐԱՏ

1935

Printed in Egypt
ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՈՒ

-4 MAR 2013

1056-2002

ԱՐԱՄ Մ. ՔԻՒՐՔՃԵԱՆ

Որուն շնորհիւ լոյս տեսաւ

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿԱԹԻ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒՅԻՆԸ

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿԱԹԻ

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Կանուխ, շատ կանուխ անհետացաւ այս դէմքը, չքնաղագեղը դէմքերէն, որ միջոցը լեցուց ու տղողեց իր բուրումնաւէտ շողշողումովը. յաւիտենապէս քաշուեցաւ մեր ազգային-գրական-քաղաքական հորիզոնէն, թափուր թողլով ասպարէզը, որուն պայծառագոյն աստղերէն մին եղաւ: Ու այդ դէմքն է որ այսօր, միշտ վճիտ ու պաշտեցեալ, միշտ ներկայ, երբեք անջնջելի, կը վերերեւի Հայ Դատին հոգեբանական այս փուլին մէջ, կարծես ազդարարելու թէ՛ անմահութիւնը ժառանգած է ինք. մահուան սառոյցն ու գերեզմանին դանդիւր ծաղրող, թափանցող նայուածքը յառած՝ դէպ ի մեզ, կ'ապրի, կը շնչէ, վերընձիւզ կեանքի մը հոսանքը կը ներարկէ թմրած երակներու մէջ, բերելով ներշնչումներ ու սաւառնումներ, հոն՝ ուր մարած լոյսեր կան, ու մեռած յոյսեր:

Այս դէմքն է Տիգրան Երկաթը. Բարիին, Գեղեցկին, Կատարեալին ու ճշմարտին ճառագայթումը կաղզուրիչ: Յաւին ու ցաւերու երկրին Մարդը, Անծանօթին ծանօթ Ձեւը, Աւիւնին ու խանդին շօշափելի մարմինը առած. բարձր, շատ բարձր՝ Նիւթէն, որուն դէմ ուխտուած ոխ մը եղաւ իր կեանքը բովանդակ. անմերձ ու զերծ՝ ամէն

բանէ որ մարդ էակին մէջ կոյր բնազդը կ'արթնցընէ ու անտաղանգ խմորը կը յատկանշէ:

Լոյսին մէկ զաւակը, Բանին հրաւիրակը, սաւառնող հանճար, թափանցիկ հոգի, դատող միտք, կորովի կամք, տոկուն մարտիրոս, սիրող սիրտ, համոզուած Առաքեալ Ազատութեան, անխոնջ մարտիկ. ահա՛ Տիգրան Երկաթը: Ազատածին ծագում, անխախտ սկզբունք, անհուն հատնում, յամառ մաքառում, ժպտուն այգեր, ամպոտ առաւօտներ ու նուազուն վերջալոյս: Ահա՛ կեանքն անոր՝ որ ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿԱԹՆ եղաւ:

Կորուստը դառն է, ու սուգը՝ մեծ ու մշտաւեւ. չը փակուիր մնար ամբիփ ու անձուկ բնտանեկան շրջափակին մէջ. սուգի լայն բաժինը կը մնայ Ազգին, նահատակ Ազգին, որուն ազատութեանը համար հսկեց անի քանի՛ քանի՛ անլոյս գիշերներ: Տորոսի մանչիւն ողբերուն հետ Թող խառնըւին Զահանի ու Արաքսի փրփրուտ ալիքները, կոծեկու համար կորուստը վաղամեռիկ բնաստեղծին՝ զոր լացին պառաւ Եւրոպան ու հարս Ամերիկան: Իսկ Ելլադա, Երկաթի մտատիպարին հաճոյագոյն հայրենիքը, լացաւ իր հեղինակաշատ Զաւակը, լացաւ ու կուլայ դեռ և պիտի լայ թերեւ, ցորչափ ալիքները միջերկրականին՝ թանառ ազատ Յունաստանին ծիծաղկոտ ծովափունքը:

Մենք այս կեանքը — նահատակութեան շղթայ մը — պիտի բաժնենք չորս մասերու, վեր հանելու համար իսկական ու բուն Տիգրան Երկաթը, նախ՝ իբեւն ու իր ընտանեաց հետ, երկրորդ՝ Մայր Բնութեան հետ. երրորդ՝ իբրեւ Հայ՝ Հայրենիքին հանգէպ. չորրորդ՝ իբրեւ Մարդ՝ Մարդկութեան մէջ:

Ա.

Ծնունդը, Նախնիք, Ա. Տարիներ

Երգե՛լ, թէ գրեւ կեանքը ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿԱԹՆ, որ իր երկրին զաւակն եղաւ հարազատ, տառապող, բայց արի ու մաքառող: Տառապանքի հերոսն եղաւ անի, ու հիմայ, արիւն ու մոխիր բուրող հայրենիքին վերեւ սաւառնալէս, շահինի աչքերով կը չափէ պարապը, զոր ինք թողուց իր կանուխ ու անսպաւսելի մահովը: Կարճ, շատ կարճ տեւեց այդ կեանքը բեղուն ու հիւթեղ. խօսեցաւ, գրեց ու գրեց, ճամբորդեց, հսկեց, կռուեցաւ, անդուլ գործեց, ի վերջոյ իր դերը — վսեմ ու նախախնամական — չաւարտած՝ գերեզման իջաւ գեղեցիկ գարուններովը, ու բոնք ա՛յնքան պողաւէտ աշուններ կը խոստանաւ յին: Տիգրան Երկաթ իր մէն մի քայլին, մէն մի խօսքին, մէն մի արարքին մէջ յայտնուեցաւ հայրենասէր հոգի մը. իր ցեղին — որուն գերութիւնն իր մեծ վէրքն եղաւ իր բովանդակ կեանքին մէջ — անկախութեան երազն իրագործելու տենջովը տանջուեցաւ, ծրագիրներ յղացաւ, գործնական միջոցներու դիմեց, անխոնջ ռազմիկ, կռուեցաւ ու կռուեցաւ, քաղաքակիրթ աշխարհը թնդացուց իր պարբերաբար հրապարակ նետած դրդեցնող ու ընդվզեցնող յօդուածներովը, ու այսօր, միահամուռ պաշտումի ու յաւերժական սուգի առարկայ, կը վերկենցաղի սրտերուն մէջ Տիգրան Երկաթ, մեծ հելլենասէրն ու աննման Հայը:

Այս վաղամեռիկ հանճարին կենսագրութիւնը՝ մեր ընթերցողներուն ընծայելու գաղափարը նոր է, անոր մահուան վաղորդայնին յղացուած է այն, սակայն, կատարեալ, իր տեսակին մէջ եղական ու շահեկան գործ մը արտադրելու փափա՛գն է որ մեզի

խրատեց սպասել, փնտռելու գտնելու ստոյգ ու բուն աղբիւրները, ուսկից կարելի ըլլար քաղել էական ու անհրաժեշտ ծանօթութիւնները:

Արդ, այսօր, այդ բոլոր ծանօթութիւններն ի ձեռին ունինք, շնորհիւ բացառիկ դիւրութեանց, զորս հաճեցաւ մեզի ընծայել յաւէտ ողբացեալ հալոսն ընտանիքը, մեր տրամադրութեան տակ դնելով Երկաթի ապրող անտիպ ձեռագիրները, քերթըւածք, վէպիկներ, ճառեր, օրագրութիւն եւն. եւն. նաեւ ժամանակակից քաղաքական մեծ դէմքերուն, — Ֆրանսացի, Յոյն, Ռուս, Ամերիկացի Տիգրանի անմխիթար մօրը ղրկած բազմաթիւ նամակները, անոր մահուան եւ անոր համառօտ կենսագրութեանը տետրակին հրատարակման առթիւ:

Հո՛ն, այդ բոլոր գրութիւններուն մէջ է Տիգրան Երկաթ, բանաստեղծ, գրագէտ, հրապարակախօս ու քաղաքական մարդ, հայութեան ճաճանչաւէտ փառքերէն մին ու տիպար հայրենասէր:

* *

1870 Փետր. 4ին, Կ. Պոլսոյ Բերայի Բոլոնիական փողոցին ու Մեծ Պողոտային անկիւնը շինուած բնակարանին մէջ լոյս աշխարհ եկաւ այն հրեշտակակերպ մանկիկը, որ աւազանէն ստացաւ Կարապետ անունը, եւ որ ապա ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿԱԹը պիտի ըլլար:

Նորածնին մայրը, Տիկին Մարի Պիլէզիքճի, տասնըինը տարուան գարնանային ծաղիկ հասակին մէջ էր, երբ առաջին երջանկութեան սարսուռն զգաց, իր մայրենի գրկին մէջ առնելով իր ամուսնական սիրոյ նախախայրիքը, անդրանիկ քնունդը:

Նորածինը կը սերէր ծնունդով Կ. Պոլսոյ հայ ընտանեաց ամենէն տոհմիկներէն. իր հաւը, Պօղոս Ամիրայ Պիլէզիքճի, Զահրապանբու վաղեմի ցեղին շառաւիղ, իր կրօնակիցներուն մէջ միակն է որ

ստացած է Ղալաթիոյ հայ հռոմէականաց Ս. Փրկչի Մայր Եկեղեցին թաղուելու պատիւը: Իր հայրը, Գրիգոր Պիլէզիքճի, չքեղ ու ազնուական երիտաւ սարդ մը, որ անուն հանած էր իր չափազանց առատաձեռնութիւններով, զորս անխափր կ'ընէր եկեղեցիին ու կարօտեալներուն, քանքեթը տարուան հասակին մէջ Սուրբ Գրիգորի Ասպետ (Շրվալիէ տը Սէն Կրէկուար) մեռաւ, իսկ մայրը Թուրքիոյ կիներուն մէջ իբրեւ գեղեցկագոյններէն ու զարգացեալներէն մին նկատուած, կը սերի Թընկըրի գերդաստանէն, որ Գաղատիայէն երկուքուկէս դար առաջ գաղթած եկած է Կ. Պոլիս:

Տիգրանի նախնեաց մէջէն նշանաւոր կին մըն էր ՄԱՐԻԱ Մ ԳԱՏԸՆ, իր պապուն մամը, որ Գանատիլի կը նստէր. համարձակախօս, յանդուգն, իշխեցող, փառասէր ու առնացի կորովի տէր կին մը: Յարութիւն Ամիրայ Պէզճեան շատ կ'ափնածէր անկէց ու յաճախակի այցելութեան ատեն անոր ձեռքը կը պագնէր: Այս կինը ա՛յնքան բացառիկ գիրք մը կը վայելէր ամբողջ գերդաստանին մէջ, որ Մեծ Հալաճանքին ժամանակ, շատ մը կեղեքումներէ գերծնաց: Թընկըր գերդաստանէն 40-50 հոգի, կ'աքսորուին Գաղատիա, ամենասոսկալի չարչարանքներու եւ զրկանքներու ենթարկուած՝ ձմեռուան սառնին ու բուքին, իրենց մէջէն ոմանք ճամբան կը մնան ցրտամեռ: Աքսորելոց մէջ կը գտնուէին նաեւ Մարիամ Գաթընը. Տիգրանի մօրը հօրեղբայր ՊՕՂՈՍ ԹԸՆԿԸՐ բանաստեղծը, որ այդ անցքը գըրած էր ձառին վրայ, ասոր, միւս եղբայրը Պետրոս, Վիէննա ղրկուած, ուսում առած ու հոն բռնի քահանայացած:

Մարիամ Գաթըն աքսորանքին մէջ սրտին ցաւէն մեռած է:

Ասկայն, եթէ գեղերինք իր նախնեաց իւրաքանչիւրին մանրամասն կենսագրութեան վրայ, պիտի չեղինք մեր նպատակէն, որ է միայն իր կենսագրութիւնը, որուն ընթացքին մէջ առիթ պիտի ունենանք երբեմն երբեմն կանգ առնել անոնց վրայ ալ:

Օր մը, Ապրիլի զուարթ ու գեղեցիկ օրերէն մին, վերջալուսային արեւի մը տկար ճառագայթները Բեւրայի բարձր բնակարանաց լուսամուտներէն ներս կը սողոսկէին, ապակիներուն տալով գեղին ու կարմիր գոյներ. հազիւ տակաւին երկու ամսուան էր խանձարապատ երեխան, դայեկին խնամքին յանձնուած, թէև մայրը չէր կրնար չայցելել յաճախ, զանի գգուելու ու անոր վարդ այտերը համբուրելու համար: Վերջալոյսը կ'ոսկեզօծէր կարապետի կարմիր մետաքսէ վերմակը, ոսկեզօծ օրօրոցին վրայ ձգուած: Մայրը ներս կը մտնէ և չի կրնար ծածկել իր ներքին հրճուանքը, զոր կ'զգայ այն պահուն իր աչքին առջև պարզուած տեսարանին հանդէպ: Խանձարուրը քրքրուած, քակուած, տոտիկներն ու թաթիկները կապերէն աճակուած, երեխան բարձրագոյ կը խնդար, կը ծիծաղէր, կը խայտար ու ինքզինք օրօրոցէն զուրս նետել կը փորձէր, այնքան զուարթ էր ու երջանիկ:

Այդ օրօրոցը, այդ քրքրուած ու քակուած խանձարուրը, այդ զուարթածիծաղ մանկիկը, այդ անտիական երջանկութիւնը, այդ ամէնը չը՞ յիշեցնէր ողբացեալ Նալբանդեանի «Ազատն Աստուած»ին «Օրօրոցում կապկապուած»ը: Ու Տիգրան երկաթ ինք յետոյ անձնաւորեց Նալբանդեանի մտաւարկարին այն ազատասէր մանկիկը...:

Իր ստատուն հեղինակի մըն էր, թինք կըզգիէն, կայտառ, քաջառողջ, սև աչուի, սև ընքուի,

վառվռուն, բիրտ ու անյագ, անկեղծ ու գուրգուրացող իր ծծկերին վրայ: Օր մը գրկեց զանի եկեղեցի տարաւ. վերադարձին, երբ հայրը հարցուց իրեն թէ եկեղեցին ի՞նչ տեսած էր, «գլուխներ» պատասխանեց. հայրը սրբագրել ուզեց. «բազմու թիւն» ըսէ՛, ըսաւ:

Առաջին տարիները սահեցան արագ-արագ, ու Տիգրան եղաւ չորս տարեկան, սիրունիկ, անուշիկ մանկիկ մը. 1874ի տարին, դժբաղդ տարի մը եղաւ Պիլէգիքճի գերդաստանին համար: Մանուկն կարապետ որբ մնաց, զրկուելով իր գորովագութ հօրմէն, որ հազիւ քսանընթեք տարուան, այրի թուղուց իր երիտասարդուհի կինը, որ պարտաւորուեցաւ այնուհետեւ երթալ բնակիլ իր ծնողքին՝ Տէր և Տիկին կարապետ Թընկերի տունը, հետը տանելով իր անդրանիկը կարապետ ու միւս երկու փոքրիկները՝ Մարտիրոս ու Գրիգոր:

Տիգրան միշտ կարօտով կը յիշէր իր մանկութեան առաջին հինգ տարիները, որոնց համար հառաչանք մը ունէր միշտ:

Թընկեր գերդաստանին մէջ կը մեծնար ու կը զարգանար. իր պապը, տաղանդաւոր ու բարձր կրթութիւն ստացած բնաղնին մը, որ արուեստներու խորունկ ըմբռնումն ալ ունէր. իր մասնաւոր հոգածութեան առարկայ ըրած էր իր որբ թոռնիկը, որուն առաջին դաստիարակութեանը ինք կը հըսկէր: Յաճախ հետը պտոյտի կը տանէր Կ. Պոլսոյ ամենադեղեցիկ զբօսավայրերը, հրաշագեղ բնութեան ծոցին մէջ կ'ուզէր յորինել ու սնուցանել թոռնիկին մատղաշ սիրտը. կապուտագեղ ծովին ու կանաչադարձ բլուրներուն տեսքովը կը փորձէր մշակել անոր երեւակայութիւնը: Պէտքի էր գեղածիծաղ ծովեղերքն ի վեր, քանի՛ քանի ան-

Սակայն, եթէ դեգերինք իր նախնեաց իւրաքանչիւրին մանրամասն կենսագրութեան վրայ, պիտի չեղինք մեր նպատակէն, որ է միայն իր կենսագրութիւնը, որուն ընթացքին մէջ առիթ պիտի ունենանք երբեմն երբեմն կանգ առնել անոնց վերայ ալ:

Օր մը, Ապրիլի զուարթ ու գեղեցիկ օրերէն մին, վերջալուսային արեւի մը տկար ճառագայթները Բերայի բարձր բնակարանաց լուսամուտներէն ներս կը սողոսկէին, ապակիներուն տալով դեղին ու կարմիր գոյներ. հազիւ տակաւին երկու ամսուան էր խանձարապատ երեխան, դայեկին խնամքին յանձնուած, թէև մայրը չէր կրնար չայցելել յաճախ, զանի գգուելու ու անոր վարդ այտերը համբուրելու համար: Վերջալոյսը կ'ոսկեզօծէր Կարապետի կարմիր մետաքսէ վերմակը, ոսկեզօծ օրօրոցին վրայ ձգուած: Մայրը ներս կը մտնէ և չի կրնար ծածկել իր ներքին հրճուանքը, զոր կ'զգայ այն պահուն իր աչքին առջև պարզուած տեսարանին հանդէպ: Խանձարուրը քրքրուած, քակուած, տոտիկներն ու թաթիկները կապերէն աճապակուած, երեխան բարձրագոյ կը խնդար, կը ծիծաղէր. կը խայտար ու ինքզինք օրօրոցէն գուրս նետել կը փորձէր, այնքան զուարթ էր ու երջանիկ:

Այդ օրօրոցը, այդ քրքրուած ու քակուած խանձարուրը, այդ զուարթածիծաղ մանկիկը, այդ անտիական երջանկութիւնը, այդ ամէնը չը՞ յիշեցընէր ողբացեալ Նալբանդեանի «Ազատն Աստուած»ին «Օրօրոցում կապկապուած»ը: Ու Տիգրան Երկաթ ինք յետոյ անձնաւորեց Նալբանդեանի մտաւիպարին այն ազատասէր մանկիկը...:

Իր սանտուն հեղինուհի մըն էր, Թինօ կըզգիէն, կայտառ, քաջառողջ, սև աչուի, սև ընքուի,

վառվռուն, բիրտ ու անյագ, անկեղծ ու գուրգուրացող իր ծծկերին վրայ: Օր մը գրկեց զանի եկեղեցի տարաւ. վերադարձին, երբ հայրը հարցուց իրեն թէ եկեղեցին ի՞նչ տեսած էր, «գլուխներ» պատասխանեց. հայրը սրբագրել ուզեց. «բազմութիւն» ըսէ՛, ըսաւ:

Առաջին տարիները սահեցան արագ-արագ, ու Տիգրան եղաւ չորս տարեկան, սիրունիկ, անուշիկ մանկիկ մը. 1874ի տարին, դժբաղդ տարի մը եղաւ Պիէքիքճի գերդաստանին համար: Մանուկն Կարապետ որբ մնաց, զրկուելով իր գորովագութ հօրմէն, որ հազիւ քսանըեթը տարուան, այրի թուղուց իր երիտասարդուհի կինը, որ պարտաւորուեցաւ այնուհետեւ երթալ բնակիլ իր ծնողքին՝ Տէր և Տիկին Կարապետ Թընկըրի տունը, հետը տանելով իր անդրանիկը Կարապետ ու միւս երկու փոքրիկները՝ Մարտիրոս ու Գրիգոր:

Տիգրան միշտ կարօտով կը յիշէր իր մանկութեան առաջին հինգ տարիները, որոնց համար հառաչանք մը ունէր միշտ:

Թընկըր գերդաստանին մէջ կը մեծնար ու կը զարգանար. իր պապը, տաղանդաւոր ու բարձր կրթութիւն ստացած բնազնին մը, որ արուեստներու խրբունկ ըմբռնումն ալ ունէր. իր մասնաւոր հոգածութեան առարկայ ըրած էր իր որբ թոռնիկը, որուն առաջին դաստիարակութեանը ինք կը հսկէր: Յաճախ հետը պտոյտի կը տանէր Կ. Պոլսոյ ամենագեղեցիկ զբօսավայրերը, հրաշագեղ բնութեան ծոցին մէջ կ'ուզէր յօրինել ու անուցանել թոռնիկին մատղաշ սիրտը. կապուտագեղ ծովին ու կանաչադարձ բլուրներուն տեսքովը կը փորձէր մշակել անոր երեւակայութիւնը: Պէօյիւք Տէրէյի գեղածիծաղ ծովեզերքն ի վեր, քանի՛ քանի ան-

գամներ չըջագայութեան ելած էր անոր հետ, որք թոռնիկին՝ փոքրիկ Կարապետին հետ, որ ի՛ր ալ անունը ըլլալուն՝ աւելի՛ անուշ կը հնչէր իր ականջին: Այդ Կարապետ անունը սակայն, փոխուեցաւ յետոյ Տիգրան Երկաթ-ի:

«Ռեվիւ տէ Ռեվիւ» ի հրատարակած կենսագրական տետրակին սկիզբը հետեւեալ բացատրութիւնը կը տեսնուի Տիգրան Երկաթի անուան առթիւ. — «Կը թուի թէ՛ Տիգրան Երկաթին դէմքը՝ կտրտուած, ինք իր բազդին թողուած Հայաստանին անձնաւորութեան ըլլալ: Հայերը չպիտի մոռնան անոր հայրենասիրական ու գրագիտական փառաւոր ու կրկին դերը, որ ծանօթացուց Հայաստանի պատմութիւնն ու գրականութիւնը՝ երկու աշխարհներուն մէջ, և որ, Մեծ Ազէտքի օրերուն մէջ անգամ երբեք չէ ուզած հրաժարիլ Մայր-Հայրենիքին անկախութեան: Ամբողջ կեանքին մէջ չափաւորութիւն ու կոչ քարոզելէ յետոյ առ մարդասէր Եւրոպան, ջախջախուած ու յոգնած՝ վիրազ ու անասնական անարգարութեան տեսարանէն, որ «քրիստոնեայ ու քաղաքակիրթ» ըսուած երկիրներուն մասնակցութեամբը, անդադար կը հալածէ մարտիրոս ժողովուրդը, գնաց կտակելով իր եղբայրներուն այս խրատը կսկծալի տրամութեամբ մը:

«Որտակելով սկզբունքները, որոնց համաձայն ժողովուրդները կը համախմբուին իբրեւ ազգ, ու իրենց ծոցէն կ'արտաքսեն օտար տարերքը, Եւրոպան մեզի կը մերժէ, ինչ որ պարզեւեց Ռումաններուն, Սերպերուն, Յոյներուն, Պուլկարներուն, խորտակելով սկզբունքները, որոնց համաձայն անի կը կառավարէ Ափրիկէն ու Ասիոյ դաշտավայրերը, մեզի կը պարտաւորէ ստորին տեսակներու լուծին տակը ծռելու: Հայեր, չկա՛յ բարոյական, ո՛չ ալ

արդարութիւն՝ ժողովուրդներուն միջև: Մենք մեզ տանք անասնական ոյժ թափելով, մեր հողին վրայ անկախ ապրելու իրաւունքը, կամ ջանա՛նք հոն մեռնելու, պատիւով»:

***

Քեաղըտխանէի հովիտներն ի վար, Սկիւտարի անտառներուն խորը, Կղզիին դարեւանդներուն վրայ, թոռնիկին դաստիարակ-պապը՝ Կարապետ Թընկերը, եղբօրը թոռնորդին էր Պետրոս Թընկերի, հռչակաւոր բազմալեզուաբէտ ու հելլենասէր փիլիսոփային, որ Սուլթան Մահմուտ Բ.ի Հռովմէաբաւն Հայերուն դէմ հանած հալածանքին երեսէն, փախած էր Կ. Պոլսէն, ու գացած հաստատուած էր Զմիւռնիա: Այս իմաստասէրը, ժուժկալ ու սակաւապետ բուսակեր մը, մենակեցիկ կ'ապրէր իր զըզեակը քաշուած. զոր ի՛նք կառուցանել տուած էր Զմիւռնիոյ բլուրներէն մէկուն գագաթը, ուր կ'անցընէր իր բոլոր ժամանակը, կ'սպառէր իր բոլոր հարստութիւնը, ստեղծելու համար տարերքը տիեզերական լեզուի մը, զոր յորջորջեց Սէհլէրայ և զոր ի վուր ջանաց ընդհանրացնելու և տարածելու իր բոլորտիքը, մինչև որ մեռաւ խոր ծերութեան հասակին:

Արդ, այս բանաստեղծ-լեզուաբէտ-իմաստասէր-բարոյագէտ-հելլենասէր Պետրոս Թընկերի հարազատ և հաւատարիմ ժառանգն եղաւ Տիգրան Երկաթ, որ իր Մեծ-Վարպետին թերին լրացուց, մասաւանդ հելլենասիրութեան մէջ, զոր իր կատարելութեանը հասուց:

Տիգրանի պապը, Ջերմեռանդ կաթոլիկ մը, իրմէ զատ ուրիշ մէկու մը չէր կրնար վստահիլ իր թոռնիկին կրթութեան ու դաստիարակութեան փափուկ

անտիական, իր վրայ սկսած էր ցոյց առնող, մտածող լուրջ մարդու մը նշանները. նայուածքը տակաւ խօսուուն կը դառնար, ու խորհիլ կուտար, ի՛ մասնաւոր իր պապին, որ քանի՛ աճէր թոռնիկը, ա՛յնքան աւելի կը զօգուէր ու կը շարունակէր հոգիով անոր հետ: Խորհուրդ մը կար պապին ու թոռնիկին յարաբերութեանը միջեւ, պապին մեծ հօրեղբօրը Պետրոս Թընկերին ու իր թոռանը Կարապետ Պիլեգիքճիին միջեւ ինքզինք կամուրջ մը կը նկատէր, միացման գիծ մը, որ հանճարները կը կապէր իրարու, հանճարը՝ որ ալ չկար, հանճարին հետ՝ որ նոր կը ծագէր: Կարա՝ կարգասէր ու կոկիկ, քիչ մըն ալ եսասէր էր. ամէն անգամ որ միւսակ մնար, կը տեսնէին զինք մկրտտիկ մը ձեռքը՝ լրագիրները կը մկրտէր, կերպ կերպ ձեւերու կը վերածէր թուղթը, մտացածին ու քմածին նկարներով կը սեցնէր յաճախ իր տետրակները: Այս քուտրին հետ, գերազանցօրէն մաքրասէր էր իր ըստընտուին հսկողութիւնը սկսած էր տակաւ տանելի չըլլալ, յորմեհետէ հելլենուհին, բարձրէն բխած հրամանի մը ոյժով, կը բռնանար Կարայի մանկական բնազդութեանը վրայ, արգիլելով անմեղ խաղերը, պատրուակելով թէ հագուստները կ'աղտոտուէին:

Ամառնային օր մը, Պէօյիւք-Տէրէյի շրջագայութեան ելած էին Թընկեր գերգաստանին անդամները: Կարայի հրճուանքին ու զմայլանքին չափ չը կար: Կապուտակ ծովին ու սպիտակաբաշտ ալիքներուն սիրահարն ու մոլին էր. ճամբան, երբ Պէօյիւք-Տէրէյի ծովափը կը պարտէին, ստնտուին ձեռքը պինդ մը բռնած, կ'արգիլէր քայլ մ'առաջ երթալ, կ'ստիպէր զանի տեղը մնալ, թոյլ տալ իրեն որ դիտէ, յագնանալու չափ խորատուգէ իր նայուածքը:

ները հեռուն, Վոսփորի մերթ ասիական, մերթ եւրոպական եզերքներուն վրայ: Այսպէս կը նայէր երկա՛ր, կը սեւեռէր բիբերը մէ՛կ կէտի վրայ անհուն ծովուն տարածութեանը մէջ. հոն, այնպէս կը մնար երազուն, մինչև որ ստնտուն զինք վերաւ կոչէր, ցոյց տալով իրեն մակոյկ մը, առագաստաւ նաւ մը, կամ երբեմն ալ շոգենաւ մը. այս վերջիններուն դրօշակները զննած ու միտքը պահած էր, այնպէս որ, հեռուէն հազիւ երեւել սկսող շոգենաւի մը դրօշակն իսկոյն կը մկրտէր ֆրանսական, յուսական, անգլիական, օսմանեան, եւն. մակդիրներով:

Նոյն Պէօյիւք-Տէրէյի ամառնային շրջագայութեան օրը, Կարա, առիթ գտնելով իր ստնտուին ձեռքէն պրծելու, իրեն համատի հելլենուհի մը հետն առած. կը հեռանայ, կը բարձրանայ Պէօյիւք-Տէրէյի կոնակի բլուրն ի վեր. հոն, մանկային անզուսպ իղձով մը, ու երկար ատենէ ի վեր արգիլուած պըտուղի մը համն առնելու բաղդէն մղուած՝ հելլենաղջկանը թեւը մտած, բլուրին գագաթը կ'ելնէ, յետոյ թեւ թեւ տուած, երկուքը միասին, աւազուտ բլուրն ի վար կը սահին կ'իջնեն մինջև ստորոտը:

(Այս մանկային անմեղ խաղերուն ու օրերուն հեշտալի յիշատակը յանկարծ կը վերարթնայ Տիգրան երկաթի առկայծ յիշողութեան մէջ, երբ Մեծ Կղզին, մահուան անկողնին մէջ, ծանրակսկիծ մայրը՝ սնարին մօտը նստած, իր մահամերձ անգրանկին ձակտին պաղ քրտինքը կը սրբէր, Տիգրան՝ կարծես հին օրերու քաղցրիկ յուշքովը վերաւ կենդանացած՝ կը պատմէ հոն իր յուսահատ մօրը, Պէօյիւք-Տէրէյի պտոյտն ու բլուրն ի վար հելլենուհիին հետ սահ ի սահ էջքը):

կարա շատ կը վախնար մուրացկաններէն, ուրոնց միայն մէկուն հանդիպումը կը բաւէր զանի սրտաբեկելու. ո՛չ միայն կը վախնար, ու կը սոսկար, այլ և կ'ատէր մուրացիկները, զորս «մարդկութեան արատ» ով որակած է ապա: Կ'երեւի թէ այդ սոսկումին ու ատելութեան անջնջելի հետքը մնացած է Երկաթի սրտին մէջ մինչև իր վերջին օրերը: Իր ձեռագիրներուն մէջէն — զորս հաւատարիմ աւանդապահ, մասունքի պէս կը պահէ տաւրաբաղդ մայրը Տիգրանի — կը քաղենք հետեւեալ ո՛չ նուազ ուշագրաւ կտորները, ֆրանսերէն գրուած, և հայերէն բառական թարգմանութիւնը կը հրատարակենք ստորեւ. —

«Կատեմ ժողովուրդն իր կոշտութեան, իր նախատինքներուն ու իր կեղտոտութեան համար:

Կ'ատեմ մեծերն իրենց ամբարտաւանութեան ու արհամարհանքին համար:

«Կ'ատեմ քաղքենի դասակարգերն իրենց ետասիրութեան ու իրենց յարումին համար առեւտուրին ու գործերուն, զորս իրենց աստուածը կը շինեն:

«Կը մնամ ես, ու կ'ատեմ ինքզինքս ալ, երբեք ծնած չըլլալուս համար աւելի հեշտաբարոյ»:

Քանի՜ մեծնար, ա՛յնքան կ'աճէր իր հետաքրքրութիւնը՝ գիտնալու, հասկնալու ամէն բան. յաճախ մորը գլխուն կը տեղար հարցումներու կարկուտ մը, որոնց տակ մայրը շուարած, կ'ստիպուէր ա՛լ աւելի զարգանալու, իր հմտութեան պաշարը ճոխացնելու, որպէսզի կարող ըլլար գոհացուցիչ պատասխաններ գտնելու իր փոքրիկ կարայի անվերջ հարցումներուն, որոնք օր օրի կը բազմապատկուէին: Երկինքին, աստղերուն, ծովին, շու

գենաւերուն, հանրային մեծ շէնքերուն և իր մանկային ուշագրութիւնը լարող ուրիշ տեսարաններու վրայ միշտ կը հարցախուզէր իր մայրը, կ'ուզէր թափանցել ամէն բանի զաղանիքը. խորը, կարճ ու կցկտուր պատասխաններով ալ չէր շատանար, բացատրութիւն կը պահանջէր ու մանրամասնութիւններ:

Բ.

Գ Պ Ր Ո Յ Ա Կ Ա Ն Տ Ա Ր Ի Ն Ե Ր Ը

Ա՛լ մօտեցած էին զինք Եւրոպա ղրկելու օրերը: Մայրը որոշած էր ու վճռած՝ Բարիզի մէջ տալ անոր կրթութիւնը, հաստատուն կրթութիւն մը. կանուխ հասակէն կարայի մէջ գտնելով ուսման անզուսպ եռանդ մը, աշխատելու յամառ ոգի մը, մաքի արտակարգ ոյժ մը: Արդէն խիստ բարձր գաղափար մը ունէր ապագային վրայ կարայի, որուն վրայ դրած էր իր ոսկեղէն յոյսերը. իր մտաւոր պարն եղաւ անի ու մտահոգութեան սիրուն ու թանկագին առարկան, իրականացումն իր մեծ երաւ զին. ուստի, ինք իրեն գործ ու պաշտօն ըրաւ օժտել զանի անստգիւտ ու առողջ գաստիարակուէթեամբ մը, որուն համար յօժարակամ պիտի դոնէր իր բոլոր հարստութիւնը, ինչպէս նաև իր միւս երկու փոքրիկներուն: Մարտիրոսի ու Գրիգորի համար. կարա, թէև շատ մտողաշ ու անտիական, բայց գուրգուրանքի ու գործի ջոկքեր չկսած էր կարգալ այն մայրենի նայուածքներուն մէջ, որոնք կուգային սեւեռիլ ու կտռելիլ իր վրայ. նայուածք

ներ, որոնք ընդհանրապէս կ'արտայայտուէին խանդաղատանքի տաք տաք համբոյրներով, կարայի թարմ այտերուն վրայ դրոշմուած: Կարա լսած էր արդէն ամէն բան ու սիրտը կը տրոփէր անհուն հրճուանքով մը: Բարիդի հեռանկարը, ամենադեղ դիցուհիի մը պէս, ա'լ աւելի հրապուրիչ, ա'լ աւելի գիւթական ու մոգական հմայք մը սկսած էր ներշնչել անոր մատաղ երեւակայութեան:

Հասաւ հրաժեշտի սպասուած օրը: Կ. Պոլսէն մեկնեցան 1880 Սեպտեմբերին: Առաջին երկայն ծովային ճամբորդութիւնն էր այս, որ Կարայի հետադադար մտքին համար եղաւ առատ աղբիւր մը: Փոքրիկ աշխարհացոյց քարտէս մը ունէր հայերէն, որմէ կարելի չէր զինք բաժնել. այդ քարտէսը ձեռքը, յաճախ կ'եկէր իր խուցէն, շոգնաւին եւ զերքը, կը թաղէր իր նայուածքը կապոյտ տարածութեան խորը, ու ամէն անգամ որ աչքին հանդիպէր հրուանդան մը, կղզի մը կամ քաղաք մը, որ նշանակուած ըլլար իր այդ քարտէսին վրայ, կը վաղէր հրճուագին մօրը քով ու կը հաղորդէր անոր որ զգացած անբացատրելի հաճոյքը նոր աշխարհ մը գտած ըլլալու հպարտ գոհունակութիւնը:

Ամբողջ ծովին վրայ իր անբաժան ընկերն եւ զաւ այդ քարտէսը, մինչև որ Մարսիլիա խարսխեց նաւը. ինչ մեծ եղաւ սակայն փոքրիկ աշխարհագրի վիշտը, երբ յանկարծ նշմարեց որ իր սիրական քարտէսը քովէն անհետացած էր, ու թափեց մանկային անկեղծ ու առատ կաթիլներ արցունքի, այդ կորսուած գանձին վրայ:

Մայրը դաւ Կարան Բարիդի մօտ Արդէն օյլի դպրոցը, որուն հիմնադիրն էր Հայր Լագորտէր, և որուն վարչութիւնը յանձնուած էր Դօմինիկեան հայերուն, որոնց մէջէն Հայր Տիտօն եղաւ տնօրէն

այդ վարժարանին, իր կեանքի վերջին տարիներուն մէջ:

Կարա շուտով սիրուեցաւ իր ուսուցիչներէն, որոնցմէ մին, իր մատղաշ աշակերտին վրայ դիտած նշանակելի ձիրքերէն գիւթուած, անոր եօթը տարիներու ուսումնառութեան ընթացքին մէջ կ'ուղղէր յաճախ այս խօսքը. — «Կեանքի նպատակդ Հաստատանը պիտի ըլլայ»:

Գուշակութիւն, որ կէտ առ կէտ պիտի կատարուէր:

Իր կարգին մէջ միշտ առաջին մրցանակը կ'առնէր: Սակայն, մանաւանդ սկիզբները, շատ տառապեցաւ, յանկարծ տեղափոխուած գտնելով ինքզինք տարաշխարհիկ, իրեն համար բոլորովին նոր ու օտար միջավայր մը: Զբօսանքի մէջ իր ընկերակիցներուն աղմկալից ժխորներէն բնաւ չէր ախորժեր, ու կ'ըսէր իր մօրը. «Անգամ մը յաջողէի անցնիլ փոքրիկ կարգէն միւսը, պիտի կրնամ զբօսանքներուս հաճոյքը վայելել, իմ խաղաղասէր ճաշակներուս համեմատ խօսելով ու զուարճանալով»: Եւ որովհետեւ ֆրանսերէն գեռ չէր գիտեր, գիմած էր գերմաներէնին, որով կը ջանար իր միտքը բացատրելու, առանց դժուարութեան — գերմանացի սպասուհի մըն ալ պահած էին տան մէջ: — Սակայն, գերմաներէնը պատճառ եղաւ որ զինք գերմանացի կարծէին իր ընկերակիցները, փոքրիկ ֆրանսացիներ, որոնք Հայր Գերմանէն չէին կրնար որոշել այն խիստ բնական պատճառով որ Հայր Զարդերէն վերջն է որ ծանօթացաւ Եւրոպային. Ազգայնութեան այս շփոթութեան անմիջական հետեւանքն եւ զաւ նախ խուլ հակակրանք մը յետոյ հալածանք մը, Կարայի գէտ, փոքրիկ ֆրանսացիներուն կողմէ, որոնք թունաւորուած էին արդէն 1870ի ֆրանզոս

գերման պատերազմին կտակած բուռն վրէժխնդրու-
թեան ոգիովը:

Ճակատագրային այս բոլորը: Պէ՛տք էր որ
կարա տառապէր նախապէս, վարժուէր ու կռուէր
տառապանքի դպրոցին մէջ, ու նախապատրաստու-
ւէր մարտիրոսութեանը, որպէս զի յետոյ իրաւունք
ունենար ըլլալու ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿԱԹ մը:

Հաւանական է թէ՛ այդ հալածանքին կը պար-
տի կարա իր հսկայաքայլ յառաջդիմութիւնը ֆրան-
սերէնի մէջ, զոր ուխտեց սովորելու, և լա՛ւ սովորե-
լու, որպէս զի գերմանացի կարծուելու անարգան-
քէն ազատուէր: Այդ օրէն դադրած էր գերմաներէն
խօսակցելէ իր այդ փոքրիկ հայրենամուլ ընկերա-
կիցներուն հետ՝ որոնք ապագային պարծանքով ու
հպարտութեամբ մը պիտի յիշէին այդ փոքրիկ Հա-
յուն հետ անցուցած իրենց դպրոցական բարեբաւ-
տիկ տարիները: Աւելանային պարապօրդի ամիսները
կուգար անցընել կ. Պոլիս իր ընտանեկան յարկին
տակ. այդ մէկ երկու ամիսները, նորոգումի, վե-
րազարթնումի շրջանը կրնան համարուել, կարայի
պատանեկան քաղցրագոյն ներշնչումներուն, սը-
լացքներուն ու երազներուն: Վոսփօրի ծիծաղագեղ
տեսարաններն հո՛ն էին, աւելի՛ գեղեցկացած ու
աւելի՛ խօսուն մանկային անմեղ կայտիւններուն ու
խաղերուն զովարար վերջուշուն՝ տեսակ մը կազ-
դուրում կը բերէր անոր խոնջած իմացականութեան.
կը սիրէր երթալ յաճախ մենանալ ծիրանի ծովին
երկայնքը պառկած մթնականաչ մարմանդներուն
կռնակէ, դալարի դարեւանդներուն կողերը, հովա-
սուն հովիտներուն գոգը:

Իսկ Ծնունդի ու Զատիկի տօնական օրերը կ'ան-
ցընէր Բարիզ, իր մօրը բարեկամներուն քով, ու
րոնց մէջ առաջնակարգ տեղը կը բռնէ Նօայլի գեր-

դաստանը, որուն պետը Մարքի տը Նօայլ,
կ. Պոլսոյ նախկին դեսպանն էր:

Ծնունդի ու զատկական օրերուն կարայի այ-
ցելած տուներուն մէջէն նշանաւոր է Տիկին Ժա-
գօսինը, Պօղոս պէյ Տիւզի աղջիկը, ու Տիկին
Պիլէզիքճիի մտերիմ բարեկամուհին: Տիկին Ժա-
գօսն Պօնաբարթեան անուանի ընտանիքի մը հետ
խնամութիւն հաստատած էր և Բարիզ կը բնակէր
մշտապէս: Պօնաբարթեան այս շրջանակին մէջ, ուր
կ'ապրէր, աչքի դարնող նմանութիւն մը կը գըտ-
նէին տղայ կարապետին ու Նաբօլէօն Գ. ի միածին
տղուն, կայսերազուն իշխանին միջև, որուն եղե-
րական վախճանը Զուլուէն տի մէջ մոռցուած
չէ տակաւին: Եթէ այդ անհետացած երկու դէմքե-
րուն մէջ սերտ նմանութիւն մը նշմարողները կ'ապ-
րին դեռ, չպիտի՞ նաև հաստատեն թէ այդ երկու
քոյր հոգիները կը նմանին նաև իրենց մահովը,
ծաղիկ հասակի մէջ:

Հաւասարապէս կ'ընդունուէր Մարքի տը Նօայլի
ընտանիքին մէջ իբրեւ որդի մը միշտ սիրուած ու
փնտռուած: Ինչպէս կ'երեւի, կարա բարիզեան բար-
ձրը ու տոհմիկ կեանքին հետ չփուլած էր տղայ տի-
քէն վեր, աշխարհ մը, որուն մուտքը կամ մերձեցու-
մը ա՛յնքան դժուար է օտարներուն համար: Այդ
նախնական չփումներուն կը պարտի արդէն ընդար-
ձակ յարաբերութիւնները, զոր ինք մշակեց յետոյ:

Բարձրագոյն կարգերն երբ որ անցաւ, իր զբօ-
սանքի ժամերէն կ'օգտուէր գրելով թատերախաղ
մը, որուն «Նաթալի իշխանուհի» տիտղոսը տուաւ:
Այս եղաւ իր առաջին գրական արտադրութիւնն իր
առոյգ երեւակայութենէն ներշնչուած. բայց յետոյ,
կորսնցուց դժբաղդաբար այս շահեկան երկը:

(Տարաբաղդ մայրը՝ անոր վերջին հիւանդու-

թեան ատեն ի Բրինժիբո, (Մեծ Կղզի) հարցուց իրեն թէ՛ կը յիշէ՞ր իր Արգէօյի «Նաթալի իշխանուհի»ն, հիւանդը տարտամ ու աղօտ յիշատակը միայն պահած էր անոր)։

Զբօսանքի մէջ ուսուցիչները կը զուարճանաւ յին շաքարներ նետելով բակին մէկ ծայրը, և աշակերտները կը վաղէին զիրար հրելով, տիրանալու այդ շաքարներուն։ Օր մը, ուսուցիչներէն մէկը, չօքօլայի կտոր մը նետեց դիտմամբ, Կարայի գրտնըւած տեղին վրայ, բայց սա բնաւ հոգը չըրաւ, արհամարհանքով մը տեղէն իսկ չշարժեցաւ, ո՛չ ալ գետինը ծռեցաւ առնելու, մինչդեռ անդիէն ընկերակիցներու երամը խուժեց, իրարու ձեռքէ յափըշտակելու այն կտորը։

Վերջապէս, իր ուսումներն աւարտեց Արգէօյը, և Դպրութեանց մէջ պատկաւոր (Պաշլուխէս Լէթրը) ընդունուեցաւ ի Սօրպօն։

Գ.

Կարապետ յ'Ամերիկա. - Վերադարձ և բնակութիւն ի Բարիզ. - Գրական նախափորձեր

Երբ 1888ին, Դպրութեանց Պսակաւոր, աւարտեց իր դպրոցական շրջանը, չուզեց վերադառնալ իր ծննդավայրը ի Կ. Պոլիս, ուր դիւրին էր իրեն համար գտնէ նիւթապէս նախանձելի դիրք մը չի նեւ, կառավարական պաշտօնով մը Բ. Դուռը։ Սակայն, ինք տարբեր ասպարէզ մը ընտրած էր ու կը

գգուէր ուրիշ փափագ մը, որ տակաւ կը բանէր իր պատանեկան ոսկեզօծ երեւակայութեան մէջ, և որուն անհրաժեշտ էր իրականացումը։ Անգուսպ եռանդ մը ունէր ճամբորդելու, հեռաւոր ու անծանօթ երկիրներ տեսնելու, ուսումնասիրելու։ Ուստի, նոյն տարին աշնան մեկնեցաւ Բարիզէն, երթալու համար Ամերիկա, երբ դեռ տասնըութ տարեկան էր։ Ճամբորդութեան մէջ իր անբաժան ընկերն էր իր կրտսեր եղբայրը Մարտիրոս, որուն կը հաղորդէր իր տպաւորութիւնները։

Այսպէս, այցելեց Փար Ուէստն ու Միացեալ Նահանգներուն կարեւոր քաղաքները։ Տարի մը մնաց հոն։ Յաճախ կ'առանձնանար Նոր Աշխարհի կոյս անտառներուն խորհրդաւոր խորքերը, տեսնել Նիակարայի վեհափառ վէժքն ու լսել անոր հոգեօտրուող մոռունիները։ Մօտէն դիտեց հին ու նոր ձեւերը մեր մոլորակի կեդեւին վրայ խլրտող մարդկութեան, տեսաւ կոշտն ու տաշուածը, վայրենին ու քաղաքակրթուածը, անգամ մը տիրացած իր գետնին քրքրեց ու քրքրեց, հետապնդումով մը սերտեց մանաւանդ ամերիկեան գրական շարժումը։ Ու այսպէս իր մէկ տարուան բնակութիւնը Միաց. Նահանգներուն մէջ, գործնական դպրոց մը եղաւ անգլիերէնին համար, զոր կը սիրէր արդէն, ու որուն առանձինն առաջ տարած էր ուսումը, գրական արդիւնքները զբօսանքի ու պարապօրդի միջոցներուն։ Տեղն է հոս յիշելու թէ՛ Տիգրան Երկաթ ընտիր անգլիերէն ալ կը գրէր և կ'երեւէր Լօնտօնի քանի մը կարեւոր թերթերուն մէջ։

Մէկ տարի ետք վերադարձաւ Ֆրանսա, ուր քիչ յետոյ բարիդեան դրամատան մը մէջ համեստ պաշտօն մը առաւ, պարապօց ժամերը նուիրելով գրականութեան։

Սակայն, միշտ դժգոհ, իր ներսը խլրտող ու եռացող որդէն, աւելի՛ զարգանալու ու գործելու կիրքէն հալածուած, հսկայ ճիգեր կը թափէր վեհ րաձուլուելու, կատարելագործելու իր ուսումները, որոնց մինչեւ իր վերջին շունչը չէր դադարի ողբալէ ամբողջիւնն ու անբաւականութիւնը:

Գրական ասպարէզ... Ահա՛ իր երազը, զինք հալածող գեւը. հո՛ն կը կառչէր իր կոչումը, հո՛ն կը յագենար իր քաղցը, լաւին, գեղեցկին, ճշմարտին ու վսեմին պապակը, կեանքին կռիւը. ահա՛ իր մտատիպարը. կռիւ, ո՛չ թէ փանաքի գոյութեան մը բեկորները պահելու համար, այլ մաքառումը՝ տիրող ընկերական կեղեքիչ կարգին դէմ, դարերով նուիրագործուած սուտերուն ու փուտերուն դէմ քէն մը, վրէժխնդիր յարձակում մը՝ մարդ էակին անկումը նիւթող ամէն կարգի դաւերուն ու հաւատաքներուն դէմ: Ու այս գերագոյն պայքարը մը՝ զելու համար արժանապէս ու ապահովելու համար անոր յաղթանակը, պաշարէ պէտքը կ'ըզար ու զէնքի, նոր ու հօր զէնքերու: Ուստի, կ'ամփոփուի, կը բազմապատկուի, կեդրոնացնելով իր բոլոր կառողութիւններն ու ձգտումները մի միայն իմաստասիրական, ընկերային ու քաղաքական խնդիրներու հետազոտութեանը մէջ: Վարպէտ մը պէտք էր սաւ կայն իրեն, ու գտաւ զանի. Ռեյնան եղաւ իր նախասիրած առաջնորդը, որուն փիլիսոփայութիւնները կը ճաշակէր կատաղի ախորժակով մը:

Դրամատան անկիւնը տօմարի մը վրայ հակած՝ թուանշանները կ'անիծէր, քանի՛ մտածէր թէ այդ թուանշաններէն կախում պիտի ունենար իր գոյութիւնը. ու կ'ատէր տօմարը. իր գրասեղանին առջեւ կ'որոճար նախընթաց գիշերուան իր ընթերցումներուն ու վերլուծումներուն վրայ: Պաքօնի, Սքէն-

սըրի, Նովիգովի, Թէնի, Սթէնսալի երկերուն մէջ, որ իւրաքանչիւր երկի վրայ կը ծանօթագրէր իր սեփական դատումներն ու գնահատումները:

Այս առթիւ շահեկանութենէ զուրկ չենք գտներ թարգմանօրէն արտադրել հետեւեալ կարեւոր հատւածները, քաղուած այս տարուան (1901) «Ռեվիւ տէ Ռեվիւ»ի հրատարակած Տիգրան Երկաթ տիտղոսով կենսագրականէն:

«Չորեքշաբթի. — Նովիգով. մտաւորական պայքարը. — Լեզուն համադրութիւնն է ժողովուրդի մը մտային կարողութեանց: Խօսիլ քաղցրաբարձաւ հնչուն. հակիրճ, ամենաբարդ միտքերն ամենապարզ ըստածներով բացատրելու ատակ լեզու մը, անհուն օգուտներ կ'ընծայէ ազգի մը իր հակառակորդներուն վրայ:

Իսկ ես պարտիմ անդադար ըսել թէ՛ ես ալ պէտք ունիմ, հիմէն գիտնալու լեզու մը, որպէս զի կարենամ կտրել անցնիլ աշխարհը: Ո՛չ միայն ինծի օգտակար պիտի ըլլայ այն՝ կեանքի կարիքին համար, այլ և պիտի գեղերփնէ իմ ձիրքերս, եթէ զայն գործածեմ իմ գրքերուս ու ճառերուս մէջ: Ու ասոր համար պարտիմ զայն ամէն օր մշակել: Ամէն օր կարդալ քանի մը տողեր իմ սիրական Ռասինէն ու Վոլթէնէն, յետոյ գրելու վարժուիլ կանոնաւոր ժամերու մէջ: Այս կերպով պիտի իւրացնեմ այս լեզուն, ինչպէս գինին ու միսը, զոր ճաշերուս հետ կ'առնեմ»:

Այսպէս իր կոչումը գէպի գրական ասպարէզը կը շեշտուէր, այլապէս ըսելով իր տաղանդը կը ձուլուէր ու կը կերտուէր հրաշալի կերպով: Բարիզի ցոփ ու զեղի միջավայրէն երբեք չէր ազդուեր. երես կը դարձնէր ամէն բանէ, որ ներշնչումը կը խեղդէ: Դրամատան ճնշող մթնոլորտէն

անգամ մը դուրս նետած ինքզինք, շունչը կ'առնէր Ազգային Մատենադարանը. (Պիպլիթէք Նասիօնալ) կը թաղուէր, կը խորասուզուէր, ժամեւ րով, ու մտքով ու սրտով կազդուրուած, կը վերադառնար իր սենեակը: Ուսանողներ ու գրասէրներ, օտար թէ ֆրանսացի, կը տեսնէին յաճախ զանի թանգարաններուն կամարներուն տակ, գեւդեցկագէտի աչքով կը զննէր հնութիւնները:

Ա'լ ինքզինք պատրաստուած զգացնրա պարակին, ուր իր նախաքայլերը պսակուեցան յաջողութեամբ: — «Նուվէլ Ռեվիւ», «Նուվէլ Ռեվիւ Ինթէրնասիօնալ», «Ֆիկարօ», «Կօլուա» — և ուրիշ կարեւոր թերթերու մէջ մեծ ընդունելութիւն գտան «Կարապետ պէյ» ստորագրութիւնը կրող իր սկսնակի յօդուածները, որոնք ընդհանրապէս նախափորձերն են Արեւելի վրայ. «Հայերը», «Աէյլազ հանրմ Բիւսթէմ», «Բէֆի երեք կերպարանքները», «Կիւկլաւ կանքը» (Յունական կղզիներուն բարքերէն), Արեւելքի զաւկի մը այս խիստ Արեւմտեան գաղափարները, յաջորդական հրատարակութեանց շարքի մը մէջ, որոնք զանազան եւրոպական թերթերու մէջ ալ արտագրուեցան, շուտով համակրութեան հոսանք մը ստեղծեցին երիտասարդ հրապարակագրին անուան շուրջը:

Գ.

Յօդուածները. — Բարեկամները. — Զուգակշիռ մը. —

Վերադարձը Կ. Պոլիս — Ուսուցիչ ու թղթակից

Համակրանքն երթալով աճեցաւ ու հայ հրապարակագրին անունն ու յօդուածները Բարիկի գրական ու քաղաքական շրջանակներուն մէջ բերնէ բերան կը պտտէին:

Օր մը, Բուայեալ փողոցին Համալսարանը զանի հրաւիրեց բանախօսել Արեւելքի խնդիրներուն վերայ: Հո՛ն, անդրանիկ բանախօսութիւնն ըրաւ 1893 Մայիս 24ին, երբ դեռ քսաներեք տարուան էր: Երիտասարդ ատենաբանը իր թռվիչ ու յանկուցիչ խօսքերուն հրապոյրին տակ պահեց երկար ատեն, հոն խռնած փայլուն երկսեռ խումբը հանդիսականներուն, որոնց ուշը դարձուց գէպի պատմութիւնն ու բարքերը իր ճառած երկրին:

Այնուհետեւ Կարապետ Պիլէգիքճի սկսաւ ընդարձակել իր յարաբերութիւնները:

Վեհ կեցուածք, վայելուչ շարժումաձք, հեզիկ ու անյողգողգ նայուածք, լուրջ ու գիւթիչ խօսուածք, մէ'կ բառով, գեղեցիկ արտաքին մը, գերազանցօրէն զգայուն սրտի ու պաշտելի հանճարի արտայայտութեան մը հետ խառնուած, հիանալի նկարագիր մը կը կազմէին անոր մէջ ու համակրելի կ'ընէին զանի ամենուն. և որովհետեւ վեց լեզու դիտէ, կը խօսէր ու կը գրէր. — Հայերէն, Ֆրանսերէն, Յունարէն. Անգլիերէն, Գերմաներէն ու

Թուրքերէն — նեղութիւնն չէր կրեր երբեք ընկերութեան ազնուագոյն խաւերուն հետ շփուելու։ Արուարձանին (Բարձր Դասակարգին թաղը) սրահն երուն մէջ նկատուած է հմտութեան ու ազնուականութեան զարդ մը, արեւելքի երկինքէն հոսող անուշ ճառագայթում մը։

Իր բարեկամներուն մէջ կը հաշուէր մեծանուն մարդիկը որոնց մէջէն կը յիշենք մէկ քանիները. — Ժան Ֆինո, Մօրիս Պարէս, Էմիլ Զօլա, Տընի Քօչէն, Ժան Ժօռէս, Միլվուա, Էայլն։ Այս թանկագին բարեկամներուն մէջէն թերեւս ամենասիրելին Մօրիս Պարէս, յաճախ կը կրկնէր թէ՛ «Գեղեցիկութեան ու բանաստեղծութեան անբաղդատելի աղբիւր մը» կը նկատէր Կարապետը։

Սակայն, տարաբաղդ բանաստեղծը, իր վառքի ճառագայթումին մէջ իսկ սկսեալ զգալ ճնշումը տառապանքին, ուղիղ համեմատութեամբ մը աւելցած՝ ակամայ ծախքերուն հետ, զորս ստիպուած էր ինք ընել, երբեք չը մատնելու համար իր նիւթական սեղմ ու սահմանափակ պայմանները, ու պահելու համար իր բարձր դիրքը, գրական թէ քաղաքական հոյակապ աշխարհին ընկերութեանը մէջ։

Ու եղան օրեր. 1893ին մանաւանդ, ուր Կարապետ թշուառութեան հետ դէմ առ դէմ, գերազոյն կռիւր կը մղէր, ու այդ յուսահատութեան վսեմ ճգնաժամուն՝ ինքնասպանութիւնն իրեն կը թուէր գեղեցկագոյն միջոց մը փրկութեան, ա՛յնքան ծանր էին ու ա՛յնքան ահուկ իր նիւթական տառապանքները... Հաւաստողներ կան թէ՛ անի յօգուածներ ունի քաղաքական, զորս խմբագրած է խուցի մը մէջ քաշուած, քաղցի գալարումներուն ու ցուրտի սարսուռներուն տպաւորութեանը տակ։

Բարիզի անգութ ու անտարբեր միջավայրին բոլոր սոսկումն ու նողկանքը բերենք գնենք վեհ նետիկի ամօքիչ ու մոգական միջնորոտին բոլոր գուրգուրանքին քով. մայրաքաղաքին խլացնող ժըլտորն ու կղզեակի մը խաղաղասէր միայնութիւնը բերենք աչքի առաջ, ու պիտի ունենանք աղօտ գաղափար մը՝ բնութեան ու պայմաններուն վրայ երկու գործիչներուն, Տիգրան Երկաթին ու Միսի թարեանց, առաջինը զրկանքի ու տառապանքի փուշերուն մէջէն բանալով իրեն ճամբան, իսկ վերջինները, վարդերու բուրմունքներով արբշխ՝ երգելով շիջեալառանցեալը Հայրենիքին։ Տիգրան՝ գեռածուխ աւերակներու մոխիրովն ու նոր նահաւտակներուն ջերաջեր արիւնովը բաղադրելով իր բողոքը, Միսի թարեանք՝ անցեալի փոշիներէն ու բեկորներէն հաւաքելով իրենց գրական ու ազգային կառոյցին ատաղձները։

Միսի թարեանք՝ մէկէ աւելի պատկառելի կը տակներէ գոյացած ու զարերու տնտեսութեամբ բաղմապատկուած հասոյթներու վրայ բաղմած, զերծ՝ ընտանեկան ու ընկերական ճնշող ու խեղդող պայմաններէն, մենակեցութեան երանաւէտ անգործութեան ծոցիկն օրօրուելով, ազօթելով ու նուազելով, գրելով ու տպագրելով, վերջերս ալ (1901ին) անմեղ ու բանաւոր փառասիրութեամբ մը հեշտանքով տօնելով իրենց հիմնարկութեան երկերիւրամեակը՝ հայութեան յարգանքը կը վայելէ։ Իսկ Տիգրան Երկաթ՝ Թուրքիոյ սնանկութեան հետեւանքով քանդուած վաղեմի աղնիւ գերդաստանի մը զաւակը, զուրկ՝ գոյութեան տարրական միջոցներէն, հոգեբանական ահուկի կացութեան մը մէջ, գրելով ու խօսելով՝ փիճելով ու մաքառելով, պաշտօն ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿԱԹ

պանեց իր ցեղին Մեծ Դատը, պարզեց ներկային Սարսափը, պահանջեց Եւրոպայէն՝ քաղաքակիրթ Մարդկութենէն, տանելի կացութիւն մը Հայաստանին համար, որուն ազատագրութեան երազովը սընաւ։ Վերջապէս՝ ներկային, ո՛չ թէ անցեալին մարդն եղաւ Տիգրան Երկաթ, ու Ապագային Մարդը պիտի ըլլար՝ եթէ ապրէր։

Այսպէս, բախտի հակահարուածին տակ, որոշեց վերադառնալ իր ծննդավայրը՝ ընտանիքին քով, որ ահագին կորուստներ տուած էր Օսմ. Կայսրութեան մէջ տիրող անիշխանութեան հետեւանքով։

«Ռեվիւ տէ Ռեվիւ»ի մէջ այս տողերով կը բացատրուի Կարապետի վերադարձը Կ. Պոլիս։

«... Կեանքը սակայն կը գծուարանայ իրեն համար. իր ընտանիքին ձախորդութեան պատճառով, հետեւանք տնտեսական տաքնապին ի Թուրքիա, Կարապետ կը տեսնէ որ ինք իր դրչով ապրելու դատապարտուած է։ Կը ճանչնայ այսպէս գերազոյն անյուսուցեալ ժամերը, որոնք աւա՛ղ, աւղիտաբեր հակահարուած մը տուին իր առողջութեան։ Գոյութեան գծուարութեանց դէմ մղած կռուին մէջ կ'ստիպուի խորունկ ցաւով թողուլ Բարիզը՝ նոյնիսկ ա՛յն պահուն, ուր փառքը կ'սկսէր ժպտիլ իրեն։ «Ռեվիւ տէ Ռեվիւ»ի մէջ շարք մը յօդուածներու հրատարակութեամբ»։

Կ. Պոլիս իր վերադարձը, 1893 Դեկտեմբերին կ'ողջունուի համակրելի ընդունելութեամբ՝ քրիստոնեայ թէ մահմետական աշխարհին կողմէն։ Շատ ժամանակ չանցնիր, Ֆրանսայի պատմութեան ուսուցիչ կը կարգուի Կ. Պոլսոյ թուրք վարժարանի մը մէջ, ու այսպէս, իր յարաբերութիւնները հին մահմետական աշխարհին հետ, կը թոյլատրեն իրեն թափանցել թուրք հոգին և մօտէն հետեւիլ ընկե-

րային, քաղաքական ու մտաւորական շարժման, ի Թուրքիա։ Հետզհետէ Արեւելքի վրայ առաջնակարգ ուսումնասիրութիւններ կը դրկէ «Ռեվիւ տէ Ռեվիւ»ի, որուն թղթակիցն էր։ Միևնոյն ժամանակ կ'աշխատակցի Կ. Պոլսոյ «Հայրենիք»ին (Մելիքեանինը չը հասկցուի)։

Ահա՛ շարքը յօդուածներուն, որոնք հրատարակւեցան յիշեալ ժողովրդական թերթին մէջ, որ յետոյ, արիւնոտ դէպքերուն ատեն խափանուեցաւ։

«Մանկական հոգիներ», 1895 Յունիս 17, Յուլիս 8, 26, Օգոստ. 13, (թիւ 1192, 1213, 1231 և 1249), 1896, Յունիս 16 և 23, թիւ 1391 և 1398։

«Կնոջ դերը» 1896 Յուլիս 20, թիւ 1395։

«Աքիլլէս Բարասքոս» 1896 Յուլ. 7 թ. 1412։

«Մեր կապիկներն ու թութակները».— 1895, Մարտ 5. թ. 1165։

Այս յօդուածները հիացումը խլեցին ընթերցողներուն, որոնք չէին ճանչնար հեղինակը, որ կ'ըստորագրէր «Կարապետ», «Միր-Կարօ»։

«Մանկական հոգիներ» ուն մէջ կը յանձնարարէ բարոյական ճշմարիտ բարձրութեան համապատասխանող դաստիարակութիւն մը, ու ասով ցոյց կուտայ իր մէջ Բարիին ու կատարեալին սէրը, յառաջդիմելու անդուստ պենչը, կը ներշնչէ իր հայրենաակիցներուն՝ միջոցներ, այդ բարձունքը թեւակոխելու, անկախ և լուսամիտ զաւակներ պատրաստելու։

Ե,

Նոր ուղի մը. - Թուրք խաւերը ջարդերէն յետոյ. -

Յեղափոխականը

Այսպէս, «Հայրենիք»-ի մէջ յաջորդաբար հրատարակած շահեկան յօդուածներով կ'ուզեմ հաստատ ուղղութիւն մը տալ տոհմային կրթութեան, հիմնելով զան Ներսիսյանի նորադոյն գրական գաղափարներուն վրայ: Այս էր իր համոզումը. պատրաստել առողջ սերունդ մը, որ կարող ըլլար մաքառիլ միւլալայրին յարաճուն ու կործանարար ազդեցութեան դէմ. ինք շաւ գիտէր թէ՛ Հայ Յեղը դարաւոր ստորկութեանը մէջ ժառանգած էր տիրող ու գրացի թըշնամի ցեղերէն, շատ մը մոլութիւններ ու ախտեր, և թէ՛ պիտի փճանար տնտեսապէս, բարոյապէս ու մտաւորապէս, և թէ՛ չը ներարկուէր անոր մէջ նոր արիւն մը քաղաքակրթութեան: Գիտէր թէ՛ եկեղեցիներուն կոչը՝ ցցուած դպրոցներուն մէջ, մանկուծ թիւնը կը խամբէր, տարուէ տարի տիրացուներու թիւը կը բազմապատկուէր, վերացական ու ջղայնոտ երիտասարդութիւն մը կը կազմուէր, որ բոլորովին օտար էր դարուն գրական ու գիտական շարժումներուն: Սահմանադրութիւնը հանդէսներով ու երգերով փառաբանող և ժամավաճառ ժողովներով աւնոր նշանակութիւնը ժխտող ապիկար սերունդ մը, որ գաւառներուն խորերը ճնշուող ու հարստահարող միլիտանար ազգակիցներուն փճացումը կը գիտէր, ոճրաբործ անզգամութեամբ մը:

Տիգրան Երկաթ այս ամէնը գիտէր ու իր ամենորեայ մտահոգութեան առարկան ըրած էր այս տըլխուր իրականութեան դարման մը գտնելը: Ուստի, տոհմային դաստիարակութեան սկզբունքները քաւրողելով ընդհանրացնելու մէջ չը սեղմեց իր ջանքերը, ուղեց նոր ուժեր ու նոր ազգակիներ պատրաստել ազգային կեանքին: Յանդուգն գաղափարը յղացաւ կառավարութեան դէմ հանելու թուրք լուսամիտ մասը, տապալելու համար Սուլթանին բռնապետական քաղաքականութիւնը:

Այս կերպով միայն կարելի կը կարծէր Բարենորոգումներուն մուծումն ի Թուրքիա, որուն անմիւլական հետեւանքը պիտի ըլլար Հայերուն դիւրացնել Մայր Հայրենիքին մէջ անկախութեան համար կռուին լուռ ու մուռ պատրաստութիւնը. զի գիտակցօրէն կ'զգար թէ՛ ո՛չ ինչ ձեռնարկուած էր պաշտպանողական, և թէ՛ ու է լուրջ փորձ մը կատարուած չէր ամբացնելու Հայաստանի կիրճերն ու կապանները:

Օգտուելով իր ուսուցչական պաշտօնէն թուրք վարժարանի մը մէջ, այս նպատակին համար ջանաց ուժեղ ազդեցութիւն մը ի գործ դնել Ա.Հ.Մ.Ը.Մ.Ի.Տ. Հ.Ս.Ի վրայ, որ այն շրջանի ազատական հին թուրքերուն մէջ հեղինակաւոր ներկայացուցիչ մը նըկատուած էր, մայրաքաղաքին երեւելիները, քաղաքական անձնաւորութիւններ, գրագէտներ, իւլէմ աներ ու պատկառելի չէլիեր, Ասիական Թուրքիոյ հեռակայ խորերէն եկած, համախմբումներ կ'ուսնենային Ահմէտ Միտհատի Պէյքոզի գոն ազը, ուր, ճառերու նիւթ էին աստուածաբանութիւն, գիտութիւններ, արուեստներ ու քաղաքականութիւն. Տիգրան ընդունուած էր այս գումարումներուն մէջ:

որ զինք բարձրորէն կը շահագորգոէին, այն յայտնի ու զօրաւոր պատճառով որ կը գիւրացնէին իր ծրար գիրը, ընդ վզեցնել թուրքերը: Բարեկամութիւնն ու յարգանքը կը վայելէր Միտհատի, որ զանի ստէպ կը հրաւիրէր ու մեծամեծ պատիւներով կ'ընդունէր: Այս շրջանակին մէջ ատեն մը ապրեցաւ ու հոն կատարելագործեց իր ուսումնասիրութիւնները, թափանցեց թուրք հոգին, խլեց գաղափարները, կամ այսպէս ըսենք, հո'ն հաւաքեց «Թուրքիան կրնա՞յ ապրիլ»ին ատաղձները:

Սակայն շատ ժամանակ չանցաւ, վրայ հասան Հայաստանի Զարդերը, ի դերեւ հանելու համար Կաւրապետի ա'յնքան հանճարեղ ծրագիրը, որուն իրաւ գործումը կը հետապնդէր, ճարտարամտօրէն ազդելով Միտհատի վրայ ու անոր բարեկամները ներշնչելով բարենորոգումի ճամբուն մէջ: Ա'լ հաւելցաւ թէ՛ գործելու ժամը հասած էր և թէ՛ ամէն ճշմարիտ հայրենասէր պարտ էր անյապաղ նուիրուիլ իր ազգին ծառայութեանը, նո'յնիսկ մահովը, Հայաստանի աւ զատագրութեան համար: Խղեց թուրքերուն հետ իր յարաբերութիւնները, զատուեցաւ Ահմէտ Միտհատէ, հպարտ խստութեամբ մը պարսաւելով զանի, թէ ինչո՞ւ կը շլանար շնորհներու ցոյցերէն Ապտիւլ Համիտի, որուն — չեղանց անոր ուղղած նամակին մէջ — ջերմեռանդ ու հլու ծառաներէն մին եղած էր:

Այս խղումը տեղի ունեցաւ Սասունի անդրաւնիկ ջարդերուն վաղորդայնը: Դեռ նոր հրատարակութեան տուած էր «Ռըվիւ տէ Ռըվիւ»ի մէջ Քաւմառ Քաթիպայի քանի մը բանաստեղծութիւնները, երբ մայրաքաղաքը հասաւ ջարդերուն քստմնելի գոյժը: Երիտասարդ հայրենասէրը զայրացաւ, ու հոգին ա'յնքան գորովալից, ընդվզումի ճամբան բռնեց. նո'յն րոպէին վճռեց ինքզինք նուիրել իր ազ-

գի սրբազան դատին, մօտենալով ՀնՁԱԿԵԱՆ ու ԴԻՐՕՇԱԿԵԱՆ յեղափոխական գօմիթէներուն, որոնց յետոյ քաղաքական առանցքը պիտի ըլլար: Երկուքի'ն կը սիրէր ջանքերը, բայց երբեք ուժ չէր ուզեր տալ անոնց յախուռն ու աննպաստ գործողութեանց որոնք հակառակ էին քաղաքականութեան: Սեւեռուն գաղափար մը ունէր անի. — ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՄԷՋ ՎԱՐԵԼ ԱՊՍՏՍԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ... Կիլիկիան՝ ուր մարը մտաւ Հայուն ազատութեան արեւը, Կիլիկիան՝ ուրուն ծոցէն պէտք էր նորէն ծագել այն:

Պաշտելի հոգի՛ Տիգրան Երկաթի, ներէ՛ ուրեմն, որ Կիլիկիոյ զաւակի մը ինկաւ բախտը քեզ երգելու ու կեանքդ արձանագրելու:

Այո՛, հո'ն, Կիլիկիոյ կիրճերն ու անառիկ լեռները յառած կեցած էին մաքուր յեղափոխականին ու ճշմարիտ հայրենասէրին արծուի նայուածները: Տիգրան Երկաթի հանճարը հո'ն կը հաւատար ստեղծել ընդվզումին ու Մեծ Կռուին կռուանը:

Հոս կ'սկսի քաղաքական դերը Տիգրան Երկաթին, ծածկանուն՝ զոր սիրած էր ընտրել հայ կեանքին փառաւոր էջերուն դէմքերէն — Արշակունի Տիգրան Մեծ ու Բագրատունի Աշոտ Երկաթ — երկու փոխ անուններ՝ որոնք սահմանուած էին կարապետել իրեն դէպի Վտանդին ճամբան ու Փառքին:

2.

Ջարդերը. — «Հայ Գրական Շարժում»-ին վերջին
էջը. — Կ. Պոլսոյ Մեծ Ջարդը. — Նէլիտօֆ

Խաչի տօնին, 1895ի Սեպտեմբեր 30ին, Հայերը
փորձեցին հաւաքաբար իրենց տրտուռները հաղոր-
դել Սուլթանին, Բ. Դրան առջև Յոյցով մը, խընդ-
րելով որ վերջ տրուի Հայաստանի մէջ անպատիժ
գործուած խժդփանքներուն, ու գործադրուին Պէր-
լինի Դաշնագրին 61րդ Յօդուածով գծուած Բարե-
նորոգումները: Դուռը՝ Հայերուն այս արդար ու բա-
նաւոր պահանջքին պատասխանեց սուլինի ծայրով
ու հրազէնքերու հարուածներով հայ առինը հոսե-
ցաւ Դրան պողոտային ու Սթամպուլի փողոցներուն
մէջ: Մահմետական մուկեռագութեան համաճարակը
մայրաքաղաքէն նահանգները, նահանգներէն՝ գաւ-
ւառները, գաւառակներն ու գիւղերը փոխանցուած,
Ջարդերը պաշտօնական ձև առին ու ընդհանրացան
Երլարդէն արձակուած գաղտնի հրամաններու հա-
մաձայն:

Միւսնոյն վայրագ ու կոյր խուժանը, թալանի ու
արիւնի ծարուէն մոլեգնած՝ յարձակեցաւ հանգաւ-
տիկ հայերուն վրայ, որոնց ձեռքէն ժամանակին
առնուած էր իրենց զէնքերը. արեան հեղեղը վազեց
հայաբնակ կեդրոններէն մէկ ծայրէն միւսը. Տրա-
պիզոն, Սեբաստիա, Կեսարիա, Կարին, Բաղէշ,
Եգեսիա, Մարաշ, Այնթապ, Տիգրանակերտ, Քար-
բերդ, Արաբկիր, գեղ ու քաղաք տեղ մը չը մնաց
զերծ՝ աւարէ, սուրէ, կրակէ, ու այս բոլորը՝ քրիս-

տոնեայ տէրութեանց աչքին առջև... կաշառուած,
ամբարիշտ, ստրուկ ու կեղծաւոր մամուլը՝ Թուր-
քիա ու Եւրոպա, լռութիւն պահեց այս դարավերջիկ
Սահելի Ոճիրին վրայ. բայց, շուտով հասան լուրերը
Պոլիս ու տարածուեցաւ:

Տիգրան Երկաթ, իր ազատական անդուստ
կումներուն թափովը, անպատիժ բարբարոսութեան
հանդէպ կը զայրագնի, կը տառապի, կ'ընդվզէ: Ինք
իւր մէջ կ'սկսի նեղ զգալ, երբ կը տեսնէ որ բովան-
դակ վաղեմի ազգ մը կը ջնջուի սպառապառ, արիւ-
նոտ ձեռքովը դժնէ գահճապետի մը, որուն կը մեղ-
սակցի Լեւոպական դիւանագիտութիւնը: Կը վճռէ
ուրեմի ինքզինք նուիրել այն դատին, որուն համար
պիտի կռուէր իր գրչով: «Դրածներս ուժանակ պիտի
ըլլան» կ'ըսէր ինք: Ու այնուհետեւ ձեռք կ'առնէ
ազգայնութեանց սկզբունքներու պաշտպանութիւն
ընդ, ինքզինք վտանգելով երբեմն մահու չափ:

Ընդհանուր ջարդերէն վերջն է որ Լեւոպական
մամուլին մէջ կը շարունակէ գրել: Այսպէս, մա-
մուլին գահերէցը ԹԱՅՄՁ, այն օրերը հրատա-
րակեց Հնչակեան Յեղափոխական Կուսակցութեան
հռչակաւոր յայտարարութիւնը, Երկաթին գրչէն, որ
կայծակի արագութեամբ շրջան ըրաւ ու քաղաքա-
կան աշխարհին ուշը դարձուց դէպ ի Հայկական Դա-
տը: «Ռըվիւ տէ Ռըվիւ»ն, 1896 Օգոստ. 15ին հը-
րատարակեց անոր «Հայ գրական շարժումը» յօդ-
ւածը, որուն վերջին էջը թարգմանաբար հոս կը դե-
տեղենք, ցոյց տալու համար թէ՛ Երկաթ ո՛րքան
աղնիւ մտահոգութիւններէ կը տանջուէր Մայր Հայ-
րենիքին համար:

«Հայ գրականութիւնը կապուած է հայ ժողո-
վըրդի ճակատագրին հետ, սեղմուած փակուած երեք
միապետական տէրութեանց միջև, որոնք բան գործ

ըրած են խեղդել ընկերային նորոգումի ամէն գաղափար: Հայերը դեռ չանցուցին կռիւներուն շրջանը: Նորէն պիտի տեսնեն ողբերգական օրեր: Անշուշտ կառավարութիւններէն գուրս, Արեւմտքին մէն մի գաւառին մէջ մարդիկ կան, որոնց համակըրանքն ստացուած է Արիւնքերու ցեղէն սերող ազգի մը նկատմամբ, որ օժտուած է հինաւուրց Ասիոյ սըրտին մէջ քաղաքակրթութեան վառարան մ'ըլլալու համար: Մենք չպիտի մոռնանք անոնց անուները, և թերեւ անոնց սոսկ յիշատակը մեզ օր մը ներել պիտի տայ մինչև իսկ մեր ազգային գոյութիւնն ուրացողներուն, որ ոսկի առին մեր արիւնին մէն մի չափին փոխարէն: Արծրունիի ու Քամառ Քաթիպայի որդիներ, ո՛չ թէ օտարին, այլ մե՛ր իսկ մէջ պարտինք փնտռել ուժեր: Հայաստանը դեռ նոր զարնըւեցաւ ջարդերով, որոնց քով Սասունցիներն ա՛լ բան մը չեն, ու նիւթական կորուստներով, որոնք քսան տարիներու աշխատանքով հազիւ կրնան դարմանուիլ: Զիւնը վեց ամիս պիտի պատէ մեռելներն ու կողոպտուած ողջե՛րը: Այս ժամը մին է մեր պատմութեան ամենէն աւելի անգութներէն ու ամենէն վճռականը: Մենք մեր վրայ ամփոփուինք: Մենք մէկըմէկ աւելի շա՛տ սիրելով, մենք զիրար կուրծք կուրծքի սեղմելով, մենք զմեզ կրօնքով իրարմէ զատողներէն օգտուելով, մեր բոլոր սխալները խոստովանելով, ուշադիր հետեւելով Եւրոպայի բոլոր գաղափարներու շարժումներուն ու մեզ պատող պաշարող բարբարոսներուն հոգին հետազօտելով է որ, քանի մեր բոլորտիքը վտագներն աճին, ա՛յնքան պիտի ուժը ունենանք խելքով անոնց տիրապետելու, և օր մը վերջապէս զանոնք հեռացնելու, մեր բազմակներուն ծանրութեամբը»:

1896 Օգոստոս 26ի առաւօտը, Տիգրան Երկաթ

չը գիտնալով թէ այն օրը պիտի պայթէին ծանրակշիռ դէպքերը, որոնք ատենէ մը ի վեր կը վախցըւէին Կ. Պոլսոյ մէջ, Սթամպուլի թուրք վարժարանը կ'երթար. բայց ճամբան, իր հայ բարեկամներէն մին իմացուց իրեն որ հայ յեղափոխականները մէկ վայր կեանէն միւսը, գործելու կը պատրաստուէին և թէ հետեւաբար, ինքզինք ստոյգ վտանգի մը կ'ենթարկէր եթէ այդ մոլեռանդ մահմետական թաղերուն մէջ ինքզինք նետէր: Ուստի տուն վերադարձաւ ու քիչ յետոյ խառնակութիւնները պայթեցան ահռելի ու արիւնոտ:

Իսկ Մարտիրոս Պիլէզիքճի, Տիգրան Երկաթին կրտսեր եղբայրը, նոյն առաւօտը Օսմանեան Դրամատունը գացած էր իր գրասենեակը: Անվեհեր կերպով ներկայ եղաւ Դաշնակցականներուն յարձակումին ու ի՛նք ալ վառուած հայրենասիրական թունդ զգացումներով, վայրկենապէս ինքզինք տրամադրեւ լի ըրաւ Պետերուն, որոնք թոյլ տուին իրեն որ շաւրադէ ու գրէ իրենց տուն տալովը, ԴՐՕՇԱԿԵԱՆ ԴՕՄԻԹԷԻՆ Ազգագիրը, զոր Պ. Ժ. Օպուանօ - Դըրամատան Տնօրէնը - ստանձնեց Պալատը տանիլ: Բախտը բերած էր ուրեմն որ այս հրամայական գըւթիւնը, որ տէրութեանց ծանօթացուց զինուորեալ հպարտ Հայաստան մը, տողուած ըլլար Տիգրան Երկաթին եղբօրը ձեռքովը:

Մարտիրոս յետոյ ինքզինք նետեց վիրաւորուած դաշնակցականներուն գիրկը. ամէն բան ըրաւ մեղմելու համար չարչարանքը քաջամարտիկ Միսակին, որ ոռմբի ահռելի պայթումի մը զոհ, արիւնի մէջ կը լողար ու զինք ճանկերուն մէջ ձգող հոգեվարքին յաղթելով՝ դեռ ինք իր մէջ ուժ կը գտնէր երգելու Քամառ Քաթիպայի մարտաշունչ երգերը, շըրքապատուած իր զինակիցներէն, եղբերական ու հան-

գիտաւոր լռութեանը մէջտեղ Օսմանեան Դրամատան, որ այդ պատմական գիշերը թաղուած ընկերդմած էր աղջամուղջին մէջ:

«Այս գիւցաղնային տեսարանը բացարձակօրէն սրտառուչ էր ու կը թողւեր ուժգին տպաւորութիւն մը, յարձակումէն սոսկացած ու քարացած պաշտօնականներուն ինչպէս նաեւ արի դաշնակցականներուն վրայ: Դրսէն կը հասնէր զիրար խաչաձեւող գնդակի հարուածներուն չարագուշակ շկահիւնը, ճայթըռումբերուն. որոնց միջոցով Դրօշակեան խումբեր, Դրամատան բոլորտիքը բռնած՝ յուսահատ կռիւ մը կը մղէին ու վայրենի ռոնումները հրադէններուն (սօփաճի) ու արձակուած խուճապի ճիչերը զոհերուն որոնք կը թապուէին...»:

Դաշնակցականներուն անձնատուութիւնն երբ որ իմացաւ Տիգրան Երկաթի, չը ծածկեց իր սաստիկ սրտմտութիւնը, նոյնիսկ մօրմէն ալ. «Դրամատունը մտան հերոսներու պէս, պոռաց, բայց պէտք էր որ օգը հանէին տեղը, քան թէ թողէին այսպէս առանց արգիւնքի. եղբա՛յրս պիտի կորսուէր հոն, ի՞նչ փոյթ, Հայաստանը պիտի պատուըւած ըլլար...» Գաղափարային հայրենասիրութեան ա՛յս վայրկեանին, կատաղութենէն իր գեղեցիկ երեսները վայրենացած էին ու իր աչքերուն ցոլքը կ'ըսէր թէ՛ աւմէն բանէ վեր կը դասէր Մայր-Հայրենիքին շահը:

Ուրիշ պարագայի մը մէջ, յայտարարած էր թէ՛ ինք կ'ուզէր որ իր շուրջ ու ընտանիքին մէջ ամէն մարդ ընտանեակէր ըլլայ ու յեղափոխական:

Յաջորդ օրը, Օգոստոս 27ին, ջարդերուն աւտեն, ռուսական զեսպանը՝ Մ. տը Նէլիտօֆ, Տիգրան Երկաթի ընտանիքին խիստ վաղեմի բարեկամներէն մին, պաշտօնական ձեւի տակ այցելութեան գնաց Բէրա, Տ. Կարապետ Թընկերի բնակարանը,

թուրքերու յարգելի ընծայելու գիտումով, ինչպէս կը կարծուի, այդ տունը: Զինք ընդունեց Տիգին Պիլէզլիքճին, որուն այս գաղտնի խոստովանութիւնն ըրաւ ոճիրներուն առթիւ. — «Հայերը շատ գէշ ըրին, այսուհետեւ կորուսին ամբողջ աշխարհի վստահութիւնը, զոր կը վայելէին իրենք:» Իսկ մայրաքաղաքին մէջ, վտանգին համար. «Տիգին, յայտարարեց, այդ մասին չեմ կրնար զձեզ ապահովել. կապութիւնը շատ ծանր է, մենք անգամ կը գտնուինք տակը սպառնալիքին հայ գոմիթէներուն, որոնք մեզի հառցուցին թշնամական նամակներ. մեր սեփական գոյութիւնը վտանգի մէջ է»: Այս («ամբաւաւոր նամակներ»)ուն — որոնք Բէրայի զեսպանատուները յանձնուած էին և որոնք այնքան ուժգին տագնապ մը կ'առթէին Տէրութեանց մեծագոյն ներկայացուցիչին — հեղինակը Տիգրան Երկաթի էր, որ իր մեծ հօրը շքեղազարդ կարմիր սրահին մէկ անկիւնը պահուըտած, անձկոտ ապաստմով մը կը չափէր Մ. տը Նէլիտօֆի քաղաքական խօսքերը:

Կ. Պոլսոյ փողոցներուն ու արուարձաններուն մէջ տասը հազար հայերու կորուստ բերող այս Զարդին ահռելի տեսարանը խիստ ցաւագին ազդեցութիւն մը ունեցաւ Տիգրան Երկաթի վրայ, որ սաւկայն երբեք չը թուլցաւ ու չը վհատեցաւ. ընդհակառակն, աւելի՛ ուժով մը փարեցաւ իր ազգային դերին, գիտնալով հանդերձ թէ՛ իր յեղափոխական արարքներուն ամենափոքրիկ մասնութիւնը պիտի զինք անմիջապէս կախաղանի դատապարտէր:

— «Եթէ հիմայ ես ձերբակալուիմ, մահուան դատապարտուիլս անխուսափելի է», որ մը առանձնութեան բոլէի մը մէջ խոստովանեցաւ. ուղեց դարձեալ շարունակել սարսափի ու անյուսութեան այս օրերուն մէջ իր հպարտ ու յանգուգն քաղաքական

խաղը: Այս մասին գաղափար մը պիտի չի նուրի, եթէ կարգանք այն բուռն յայտարարութիւնը, զոր ուղղեց ֆրանսական դեսպան Մ. Բ. Գամպօնի, 1896 Սեպտ. 7ին: — եղերական դէպքէն տասը օր ետք — Հոն պիտի գտնենք պետական մարդու ձիրքեր Տիգրան Երկաթին, որուն առնացի կորովի շեշտերով, խանդակաթ ու աւելնոտ լեզուն՝ մեզի պիտի մատնանիշ ընէ աստիճանը մեր արդի մեծ Հերոսին յեղափոխական զգացումներուն:

Է.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Անա՛ Տիգրան Երկաթի Յայտարարութիւնը, Կ. Պոլսոյ ֆրանսական դեսպան Մ. Բ. Գամպօնի յանձնըած՝ մայրաքաղաքին ջարդերէն ետքը:

«Յոյցէ մը ետք, որուն նպատակն էր յիշեցնել Տէրութեանց ու անոնց գործադրել տալ Յուշագրին (Մայիսինը) պարունակած բարենորոգումները, հաշարաւոր Հայեր քառասունութը ժամ խողխողունեցան ու կողոպտունեցան: Այս վրիժառութիւններով չը շատացած, Պալատը բանտարկումի ու աքսորի ձեւին տակ, մինչև ներկայ ժամը, կը յարատեւէ բռնաջնջումի իր սիստեմին մէջ: Մայրաքաղաքն ու արուարձանները, մէն մի տուն կը խուղարկուի, մէն մի փողոց լրտեսներ կեցած կը հսկեն: Ընտանիքի հայր չըլլալու միակ մեղադրութեամբ, ամէն տարիքի հայերը կը ձերբակալեն, բանտ կը տանին, կը կողոպտեն ու անձանթ տեղեր նաւ կը դնեն:

«Անգամ մըն ալ Տէրութեանց ներկայացուցիչները ձեռնառնելով Պալատին: Հայերը մահէ ազատելու պատրուակին տակ անոնց Կ. Պոլսէն արտաքսումին կը ստարեն:

«Բացէ ի բաց կ'ըսեն մեզի, կ'ըմացնեն մեզի

թէ՛ իրենց կառավարութիւնները վճռած են մեր պահանջումները զոհել երոպական խաղաղութեան հարցին: Բայց ի՞նչ կ'ուզեն Հայերը, Կ'ուզեն որ իւրագործուն բարենորոգումներ, որոնք Տէրութիւնները բանաձեւելով ու Սուլթանին ալ ստորագրել տալով՝ նուիրական պարտաւորութիւն ստանձնած են զանոնք գործադրելու: Միաբան ու ազդուօրէն գործելով, Տէրութիւնները լիովին կը հնազանդեցընեն Պալատը: Անջատուած՝ շահի վէճերով, որոնց՝ աշխարհիս մէջ ոչի՛նչ իրենց՝ իրաւունք կու տայ ստորագասելու մեր գոյութեան հարցը, իբր անհատ ու իբր ազգային խաղալիքները կ'ըլլան հրոսախմբի մը, աւազակներու ու մարդասպաններու, որ, երկտեղի մէջ, իրեն նպատակ ըրած է բնաջինջ ընել հայ ազգաբնակչութիւնը:

«Երկրագործ, բանւոր, արհեստաւոր, վաճառական, բժիշկ, փաստաբան, մտածումի մարդեր ու գործի. ազգ՝ մէկ բառով, ձայն կը բարձրացնենք (վախցէ՛ք որ մեր ձայնը շուտով արձագանգ մը չը գտնէ Ձեր բուն երկրին աշխատաւոր դասակարգեալուն մէջ) և անհաւասար կռիւին մէջ զոր կը մղենք մեր կեղեքիչներուն դէմ, կը հրաւիրենք Ձեզ քաղաքակրթութեան գործիչներուն կողմը բռնել, ընդդէմ անոնց որոնք դուք տեսաք վիլայէթներուն մէջ և մինչև իսկ մայրաքաղաքը, զօրքեր, քուրմեր, պալատի լրտեսներ ու դատարկապորտներ համախմբւելով, իրենց աստուծուն քրիստոնեայ արիւն ընծայելու համար, ու մէկ գիշերուան մէջ քանդելու դարաւոր վաստակներու գնովը դիզուած դրամադրուխներուն գո՛րծը...»

«Հայկական Դատին յաջողութեանը հետ կապւած են ո՛չ միայն պատիւը, այլ և ապահովութիւնն ու բարգաւաճումն եւրոպային: Մեզմով պիտի բացւին իր առևտուրին, իր ձեռարուեստին, իր գաղափարներուն, այն ճամբաները, այն դաշտերն ու այն

հովիտները որոնք բարբարոսներն ամայացուցին:

«Հոս աղաչանք մը չէ՛ որ կ'ընենք: Ձեր աչքին տակ դնելով Կ. Պոլսոյ մէջ Հայերուն հալածանքը, վերջին անգամ մը կու գանք Ձեզի յիշեցնել քրիստոնէից պաշտպանի ձեր պարտականութիւնները:

«Չպիտի թողունք երթանք քաղաքէ մը, ուր քսան անգամ մեր նախնիքը գրաւեցին բիւզանդական դահլը. քաղաք մը, որ մեզի կը պատկանի, Յոյսներուն հետ միասին, որովհետեւ մեր գործունէութեան կը պարտի իր հարստութիւնը:

«Ներկայացուցի՛չ Ֆրանսական Հանրապետութեան, Դուք պէտք է որ ամենակարճ միջոցի մէջ դադարեցնել տաք հայերուն խմբովին բանտարկութիւնն ու աքսորը:

«Նոր գործողութիւն մը պատրաստ է, որով պիտի յայտնուի մեր Ազգին կենսաւորութիւնը: Եթէ ներկայ զեկոյցին վրայ, ձեր կողմէն ո՛ր և է ազգու միջոց մը ձեռք չառնուի, պիտի տեսնէք մեզ անգամ մըն ալ մահը միջամուխ ընել կռուին մէջ:

«Համոզուած ըլլալով թէ՛ մեր դատը ճիշդ է, մեր պահանջումները չափաւոր են և թէ՛ Չարը, փրկելու թեան ուրիշ միջոց չըլլալով, պիտի մեզի տայ գրական արգիւնքներ, մենք մեզ պիտի քաշենք ձեռքէն հասարակաց աղէտքի մը մէջ, թէ՛ մեզ ու թէ՛ զմեզ շրջապատողները, քաշելով բերելով զձեզ դաւրուն դատարանը, պատասխանելու համար այն արհաւիրքներուն որ պիտի յաջորդեն այս երրորդ ու ո՛չ վերջին բուռն փորձին, զոր ձեր ապիկարութիւնն և ուղղամտութեան պակասը կը հարկադրեն մեզ, չը խնայելու Արեւելքի Մայրաքաղաքին»:

Կ. ՊՈԼԻՍ, 7 ՍԵՊՏ. 1896

ՀԱՅ ԱԶԳԻ

Միևնոյն ժամանակ Տիգրան Երկաթ փութացած էր համիմաստ զեկոյցներ ղրկել նաև Կ. Պոլսոյ միևն մեծ Տէրութեանց ղեսպաններուն:

Ը.

Երևարդին ու Եւրոպային դէմ. — Երկաթ Պատրիարքին հետ. — Լրտեսը. — Հսկայ ծրագիրը. —

Փախուստը. — Հայրենիքի Առաքեալը. —

Մայր ու Որդի. — Հերոսին Հոգեբանութիւնը. — Յունաստանի մէջ:

Ընդհանուր Սարսափին մէջ, — այնինչ Պալատը դեռ գաղտնաբար կը հալածէր Մայրաքաղաքին ջարդերէն ճողոպրած հայերը — Տիգրան Երկաթ տիրապետելով աղէտքը, նորէն սկսաւ գործի ու իր ազգը մղելով դէպ ի մաքառում ու ընդվզում, վտանգել փորձեց մարդասպան Սուլթանին գահն ու Եւրոպական խաղաղութիւնը: Ինչպէս որ Ապտիւլ Համիտ պահ մը սոսկաց Դաշնակցականներուն դաւադրութեան հանդէպ, նոյնպէս գահլիճները սարսեցան եւրիտասարդ հայ պետին գրչի հարուածներուն ուժգնութենէն, ու Հայաստանը կարծեցին տեսնել զէն ի ձեռին մեռնիլ, վճռած ուղելով իր Մեծ Տառապանքին վրէժը լուծել գերագոյն Յուսահատութեան թափով մը:

Յեղափոխական խումբերն առասարակ կը յարգէին Երկաթը, որ Գում Գաբուի Պատրիարքարանը կ'երկննար յաճախ և գաղտնի կը տեսակցէր Երկաթէ Պատրիարքին (Մատթէոս Արքեպ. Իզմիրլեան) հետ: Այսպէս մեր ազգային բարձրագոյն իշխանութիւնն ալ կը նուիրագործէր անոր քաղաքական ղեկն ու մաքառումի ճիգերը:

Կենս. Տիգ. Երկաթ

Անկարելի է չը կարծել թէ՛ դէպքերէն ետքը՝
Կ. Պոլսոյ մէջ գումարուած Դեսպանախորհուրդին
մէջ, Տէրութեանց Ներկայացուցիչներուն Հայերուս
ի նպատակ տուած որոշումներուն մէջ յայտնի եղաւ
անոր արդիւնքը։ Սակայն Տիգրան լաւ գիտէր թէ՛
արիւնը կ'ուզէր արիւն և թէ՛ այնուհետեւ բարբա-
րոսներուն հետ ամէն հաշտութիւն հրէշային բան
մըն էր։ Ընդվզումի փոթորիկը կ'որոտար անոր ներ-
սիդին, ամէն անգամ որ ներկայ կ'ըլլար հայրենա-
սէրի մը Քարաքէօյի կամուրջին գլուխը կախուե-
լուն։ Նուիրական Մեծ Կռիւը կը տենչար տենդոտ
սպասումով մը։ Մայր-Հայրենիքին Փրկութեան կը-
ռիւը։ Ու այս Կռիւը չէ՞ր դառնար անհրաժեշտ, ու
չէ՞ր ցցուեր թուրքերուն եղեռնագործ խժգժանքնե-
րուն հանդէպ։ Անհամբեր հատնումով կը ցանկար
տեսնել Զեթունը զայրագնոտ նորէ՛ն քայքայելով
Սուլթանին բանակները, վրէժը լուծելու համար
հայ արիւնին որ կը հոսէր դեռ Օսմանեան Կայսրու-
թեան բովանդակ տարածութեանը վրայ։ Սակայն,
Կիլիկիոյ քաջարի լեռնականները — որ Բարձր Հա-
յաստանի Զարդերուն առաջին լուրին ապստամբե-
լով՝ Էտհէմ բաշարի 80,000 զօրքէ բազկացեալ կայ-
սերական գունդերը յաղթահարած էին ու ցրուած —
հանդարտած էին իրենց ի նպատակ Տէրութեանց Ներ-
կայացուցիչներուն ազդու միջամտութեանը վրայ,
որուն մէջ Քրանսական ղեսպան Պ. Բ. Գամպոնի հը-
զօրագոյն պաշտպանն եղաւ Զեթունցիներուն՝ որոնք
ծայրագոյն թշուառութեան մատնուած, հակառակ
նմանը չը լսուած իրենց հերոսութեան, ալ պար-
տէին ճակատագրականորէն ընկճիլ, չունենալով ո՛չ
մթերք, ո՛չ պաշար. ալիստ, նոյնիսկ հայերէն լըք-
ւած թողուած իրենց սե՛ւ բախտին... Ճնշողական
միջոցներուն սպառնալիքը դողացուց Ապտիւլ Հա-

միտը։ Յանկարծ Էտհէմ բաշան ետ քաշեց իր բա-
նակն ու ահագին հրետանիները, որոնք պիտի գոր-
ծածէր բնաջնջելու համար Զեթունի բնակչութիւնը։

Սակայն, Տիգրան Երկաթ, համոզուած էր թէ՛
Կիլիկիոյ հրաբուխը պէտք չէր որ մարէր և թէ՛ այս
հրաբուխին բռնկիլը սոսկ կրնար ահաբեկել թուր-
քերն ու յաղթութիւնը տալ հայերուս։ Ուստի, որո-
շեց ձեռնարկել անմիջապէս, Եւրոպայի մէջ պայքարի
մը, որ ի վերջոյ յանգէր Փոքր Հայաստանին ապըս-
տամբութեանը։ Ա՛լ կարելի չէր երկարել Կ. Պոլսոյ
մէջ իր բնակչութիւնը, զի խիստ մօտէն կը հսկուէր
Նշան Սէֆէրեան, Բ. Դրան Գրաքննութեան Դիւա-
նին պետը, ի՛նք կը կատարէր լրտեսութիւնը մեր
մեծ դաւադիրին դէմ։

Թողուլ պէտք էր թուրքիան ու երթալ քարո-
ղել հայկական ապստամբութիւնը քաղաքակրթու-
թեան բոլոր կեդրոններուն մէջ։ Փախուստէն առաջ
պատրաստեց իր քաղաքական ծրագիրը, որուն հոս
կը դնենք մեծ գիծեր. —

Ա. — Աշխատիլ Աթէնքի մէջ վերահաստատե-
լու համար վաղեմի կապերը, որով զօգուած էին
Յոյներն ու Հայերը — հաւասարապէս հարստահար-
ւած թրքական բարբարոսութենէն ու հաւասարա-
պէս ենթարկուած համալուծութեան ահռելի վտան-
գին — որպէս զի երկու քոյր ազգերուն միջև այս
համերաշխութենէն կարենայ վերածնիլ նախկին մե-
ծութիւնը, ու նախնի պայծառութիւնը, որով Յու-
նաստանն ու Հայաստանն եղան Արեւելքի Արփին։

Բ. — Վերաբերնցնել Եւրոպայի մէջ հանրային
կարծիքն ի նպատակ Հայերուն ու Կրետացիներուն,
մասնաւորապէս Ֆրանսայի մէջ ոտք հանելով աշխա-
տաւոր դասակարգերը, Ընկերվարական ու Ազատա-
կան պետերու միջոցաւ, որոնք պիտի յուզէին իր-

հըրդարանն ու շուարումի մէջ զնէին հանրապետական կառավարութիւնը:

Գ. — Զարնել Սուլթանին անբանային քաղաքականութիւնը, բարիզեան հզօր բերանի մը առաջնորդութեամբ. (իրեն այս պայքարին համար ընտրեց «Ռըվիւ տէ Ռըվիւ»ն, որուն մեծանուն տնօրէնը Պ. Ժան Ֆինօ յայտնուեցաւ թունդ հայրենասէր մը):

Դ. — Յոյց տալ Հայ Յեղափոխական Կուսակցութեանց՝ իրենց ուժը դէպի բանաւոր լուծում մը ուղղելու միջոցը,

Ե. — Ճամբորդութիւն մը ընել դէպի Հնդկաստան, բանախօսութիւններով ոգեւորելու համար մեծահարուստ դասակարգը, որոնց միլիոնները պիտի բաւէին պատրաստելու Հայոց խմբովին ընդլզումը:

Զ. — Կիլիկիոյ մէջ գործողութիւն մը, զոր անձամբ պիտի վարէր միջադպային հոյակապ խաչակրութեան մը աջակցութեամբ ու պաշտպանութեամբը պետական մարդոց զոր ինք դաշնակից ըրած պիտի ըլլար Հայ Դատին:

Այս ընդարձակ ազգային ծրագրին ուժն ու գեղեցկութիւնը մեզի տրամագին խոկալ կու տան անմահ Բամառ Բաթրիպայի հետեւեալ տողերուն վրայ.

«Աստուած վկայ որ մենք կը յաղթէինք,

Թէ մէկ անձնուրաց մարդ ունենայինք...»

Հապշտապ պատրաստութիւններն ըրաւ երթալու Յունաստան, ուր պիտի կատարուէր իր առաքելութեան առաջին մասը:

Փախուստը տեղի ունեցաւ 1896ի ձմեռը, փախուստ մը որ շատ վտանգալից էր լրտեսներուն պատճառաւ, որոնցմէ չըջապատուած էր միշտ: Նախ իր ձեռագիրները զրկեց Ֆրանսա, այրելէ յետոյ մէկ մասը, որոնց մէջ կը գտնուէին դժբախտաբար, էրնեստ Ռընանէ նամակներ:

Անգլիական դեսպանատան քարտուղարին, — որ իրովսանն պաշտպանութիւն խոստացած էր — ընկերացած՝ նաւամատոյց իջաւ նետուելու համար Մէսաժըրի Մարիթիմ ընկերութեան Սինտ շոգենաւը, զոր մէկէ աւելի ոստիկան դէտեր կը լրտեսէին, բայց յանկարծ ասոնց ու փախչիլ փորձող շատ մը հայ բեռնակիրներու միջև կռիւ մը ծագեցաւ: Այս միջադէպը թոյլ տուաւ մեր Փախստականին շուտով նետուելու կամրջակին վրայ իր հաւատարիմ բարեկամը միշտ ետին, իսկ Տիկին Պիլէզիքճի նաւամատոյց գացած էր ու անձուկով ակահատեա կ'ըլլար իր ամենասիրեցեալ զաւկին փախուստին իրադարձութեանց: Տիգրան երկաթ անհունապէս հրճուեցաւ երբ ինքզինք ազատ զգաց ֆրանսական նաւին վրայ ու իր ցնծութենէն կը խնդար ու կը խնդար,

Հրաժեշտի ողջոյնները տալու միջոցին իր աղներափայլ ու սրտոտ մօրը — որ արդէն կը տառապէր իր միւս երկու որդիներուն յանկարծօրէն եզիպտոս մեկնումէն — Տիգրանի վերջին խօսքերն եղան.

«ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿԱԹԻ ՄԱՅՐԸ ՊԻՏԻ ԸԼԼԱՍ ԴՈՒՆ»: Մինչև այն րոպէն Կարա կը յորջորջուէր իր մօրէն ու իրեններէն:

Այդ րոպէին լուսապայծառ դէմքը ունէր առաքելալի մը, որ իր առաքելութիւնը ի գործ դնելու համար ճամբայ կ'իյնայ. ու կը շողշողար այն աստիճան որ իր հէք մայրը շլացաւ երեսէն և ստուգիւ հաւատաց որ այս մեկնումին մէջ բան մը կը պատրաստուէր արտասովոր, ծանրակշիռ և վսեմ բնոյթով իրողութիւն մը:

Այո՛, այս մեկնումը նշանաւոր դէպք մըն էր որ պիտի փառաւորէ մեր ժամանակակից պատմութիւնը: Ծաղրելով բարբարոսներուն բռնութիւնը, ծաղ-

վրայ և մեղի խոստովանած էր թէ՛ ձեր սերունդի նեցուկովը միայն պիտի կրնար գործադրել իր վըճռական ծրագիրները, վերականգնելու համար Հաստատանին անկախութիւնը։ Օր մը նետուելով դուռայն փառքի ճամբան, զոր ինք մեղի գծեց իր մահով աւելի և անո՛վ միայն պիտի պատուած ըլլաք իր յիշատակը։ Անի սիրելով կը սիրէր ձեզ, դուք ալ զանի սիրեցէք պաշտուած հոգիի մը պէս, Քրիստոսի պէս։ Թող երկաթի կեանքն ըլլայ ձեր սիրելագոյն մատենանը, իսկ մահը՝ մեր յիշողութեան մէջ սուրբ սուգին անմարելի կրակը, սրբազան հուրը հայրենիքի մոխրակոյտներուն տակ թագուցուած...։

Սակայն «Սինտ» կտրեց անցաւ Մարմարան, յետոյ Տարտանէլի նեղուցէն դուրս նետուեցաւ Եգէականը, որուն ոսկի ու ծիրանի ծովերը կը թու վէին Տիգրանի բանաստեղծական հոգին։ Արշիպեշ զագոսին ալ տեսքը, իր հիանալի կղզիներովն ու կղզեակներովը, կը շլացնէր զանի ու կը կազդուրէր։ Հիմա Փրանսական գեղեցիկ նաւը սահելով Սալա մինայի ծովախորշին վրայ, կը տեսնուէր Ելլադայի մոգական ծովափունքէն, ուր պիտի լսուէին առաջին պերճախօս շեշտերը մեր հելլենասէր մեծ հայրենասէրին, գնելու համար դաշնակցութեան մը հիւմերը, Յունաստանին միջև ու Հայաստանին։

ՎԵՐՋ Ա. ՄԱՍԻՆ

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿԱԹ (ԿԱՐԱՊԵՏ ՊԻԼԷՋԻՔՃԻ)

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ա.

«Սինտ»ը խարսխած էր Պիրէոնի առջև, երբ հայ յեղափոխական գօմիթէներուն պատգամաւորները զանի ողջունելու գացին շոգենաւ ու հրաւիրեցին որ քանի մը օր Աթէնք մնայ իրենց հիւր։ Տիգրան երկաթ հաճոյքով ընդունեցաւ հրաւերնին։ Նոյն օրը յոյն մամուլը, ծանոյց անոր մայրաքաղաքը ժամանումը՝ Յունաստանին վրայ անոր թանկագին հրատարակութիւնները պատմելով, դրուատեց անոր գլուխը գերընտիր յատկութիւնները, պատուեց զանի իբրեւ մեծ պետ մը, նկատելով զանի գլխաւոր ազգակը՝ կազմուելու վրայ եղող հայ ապստամբական շարժումին։ Աթենացիք անոր մէջ գտան մաքուր հելլենասէր մը, որուն տաղանդը, ճաշակը, շնորհն ու իմացականութիւնը զիրենք կը գգուէին։ Առաջին վայրկեանէն իսկ ընծայեցին անոր ճշմարիտ պաշտամունք մը, որ յաւիտենապէս պիտի չի ջնջուէր։ Գրական աշխարհին որեարը, որոնց մէջէն Գօսթի Բալամաս, Ժօրժ Սուրիս, Անաստաս Ժէնատիոս, Ժօրժ Աթրատիփիս, Լէն. կը սիրեն զանի ու կը մեծարեն իբրեւ անբաղդատելի բանաստեղծ մը ու հելլենապաշտ մը։ Համակրանքի ու հիացման միւսնոյն վերաբերումը գտաւ արուեստագէտներուն նկարիչ-

ներուն, արձանագործներուն, դատաւորներուն ու բոլոր մեծանուն քաղաքական մարդերուն քով, որ պիտի բն. - Սգուլիտիս, Մերգուրիս, (Աթէնքի քաղաքապետ 1902ին) Գալիսբերիս, Եաննի Լամպրիտիս և ուրիշներ: Ամենուրեք կը տօնուէր խանդավառ ու ամենասրտաշարժ ցոյցերով: Յոյներէն շոյլուած այս ջերմ ընդունելութիւնն ու յարումի հաւաստիքները շատ կ'օգնէին անոր քաղաքական պաշտօնին, որ անհունապէս փափուկ էր ու դժուարին զոր յաջողցնելու համար կ'աշխատէր անխոնջ եռանդով մը:

Համաձայնեցաւ նախ Գօմիւնի Արխոնտներուն հետ ու անոնց առջեւ դրաւ իր ծրագրին գործնական նութիւնը, որ կը կայանայ միացնելու մէջ Յունաստանի ու Հայաստանի ուժերը թուրք բարբարոսութեան դէմ, - որուն հաւասարապէս լուծը կը կրէին իրենք, - Արեւելքի մէջ վերստանալու համար իրենց երբեմնի ազատութիւնն ու տէրութիւնը: Եւ յետոյ, ուղեւոր իր գաղափարները ժողովրդականացնել Աթէնքի մէջ, թողլով տեւական յիշատակ մը, որոշեց ընդվզումի մղել Յոյները, սրտաթունդ հրաւէր մը ուղղելով անոնց, որպէս զի հրապարակային արարքով մը ձուլէ երկու վաղեմի քոյր ազգերուն միջև խնամութեան մը վերածնութիւնը:

Այս պատմական դէպքը Յունաստանի մայրաքաղաքը կատարուեցաւ 1896 Հոկտ. 7ին, Պառնասի Գրական Կաճառին (Սիւղոս) մէջ, որուն նախաւ գահը բեմին բարձրէն ժողովրդին ներկայացուց անուանի բանախօսը, կրակոտ ճառ մը արտասանելուով: Սրահը լեցուն էր ու շողշողուն: Մամուլը բովանդակ, Դատական Մարմինը, Կաճառը, Գիտական, մինիստրական, ֆինանսական, բարձր առևտուրի անձնաւորութիւններ, նոյնպէս շատ մը կիւներ, իրենց ուսուցիչներուն ընկերացած ուսանողներ,

ներ ու Հայեր ալ վազած էին հոն: Երիտասարդ ատենաբանը, բանախօսութեան սկիզբէն արդէն յանկուցած էր ունկնդիրներուն վստահութիւնը, որոնք տակաւ կ'սքանչանային լսելով անոր խօսիլը, խրոխտ ձայնով մը, որ կ'արտայայտէր զանի կենսաւորող կորովն ու անոր ազնուական ու հպարտ կերպերը, մանաւանդ զօրեղ ցոլքը խօսքին, - որ իսկոյն կը լուսաւորէր երկու ազգերուն պատմութեան փառաւորագոյն ու ամենայնուհի փուլերը - կը բազմապատկէր ընդհանուր խանդավառութիւնը: Արդարեւ, Տիգրան Երկաթին սաւառնոտ խօսքերը, զոր իր սեփական հանճարը տուն կուտար իրեն, իր ա'յնքան հարուստ, նկարուն ու միանգամայն խիստ պարզ ոճը, բոցուտ ու համեղ արտայայտութիւնը, որով կը կարենար ինք արագօրէն գծել Յունաստանին ու Հայաստանին անցեալը, ներկան ու ապագան, հելլեններուն վրայ գործեցին մոգական ազդեցութիւն մը, կ'հեղեղեցան ազգերն ու զանոնք կը մղէ իրենց գոյութեան մեծ թափի մը:

Տարփողեցին այս ատենաբանը, որուն հրեշտակային կերպարանը խոկալ կուտար Ոսկեգարը, բերելով անոնց կազդուրիչ շունչ մը գեղեցկութիւններէն, մեծութիւններէն ու դիւցազնութիւններէն հին դարերուն ու մատնանիշ ընելով թէ՛ երջանկու թեան, բարգաւաճման ու մտաւորականութեան այն դարերը՝ երկու ցեղերուն անջատման հետեւանքովը մարած՝ պիտի վերածնին 50 տարուան մէջ:

«ԱՆԱՀԻՏ» տուած է արդէն այս բանախօսութեան ընտիր թարգմանութիւնը՝ Տիգրան Երկաթի մահուան վաղորդայնը: Մեր խորունկ ուսումնասիրութիւնները կենսագրութեան վերլուծական մասին վերապահելով հանդերձ, խոստովանինք հոս թէ՛ այս գեղեցիկ գործին, ինչպէս նաեւ իր բոլոր գըր-

ւածներուն մէջ, Տիգրան Երկաթ կը յայտնուի կարգով, բանահիւս, խորհող, հոգեբան, իմաստասէր, աստուածաբան, մեղի կը պարզէ ընկերաբանական, ցեղագրական, աշխարհագրական ու արուեստագիտական զարմանալի հմտութիւններ։ Ասով իսկ — հաստատենք համարձակօրէն — կը գլէ մեր մեծանուն մարդերուն շատերը. որոնց փառքը կ'ամփոփուի զիրենք փայլեցնող տաղանդի լոկ մէկ ձեւի մէջ։ Աւելին կայ. իր տաղանդը կը հոսէր իր աղբիւրէն ու եթէ նկատի առնենք իր մատաղ տարիքը, այնքան տխուր մարմնի մը մէջ այնքան հսկայ հանճարի յը դիմաց կը մնանք ապշած։

Մտքով փոխադրուինք պահ մը հեղինական այն հոյակապ համախմբումին ծոցը, այն անմոռանալի օրը, ու պիտի թուի մեղի թէ՛ Հայաստանը վեր կանգնած իր աւերակներուն մէջէն՝ ունէր արդէն Տէր մը, որ դաշնակցութիւններ կը նիւթէր, քաղաքական յատակագծեր կը բաղադրէր, աշխարհագրութիւնը կը գծէր, յաղթանակներ կը պատրաստէր, կը խորհէր վերաշինել քանդուած ոստաններ։ Ու այս Տէ՛րը, — որ չունէր ո՛չ թագ, ո՛չ արքունիք, ո՛չ պալատ, ո՛չ բանակ, ո՛չ հասոյթ, և որ քաղցին հետ յաճախ կ'ոգորէր, — Տիգրան Երկաթն էր, որուն ըզնդային կարողութեանը մէջ էր միակ վարկը։ Ու կը թուի մեղի թէ հեղինակները՝ ծափերով ծածկելով ազնիւ բանախօսը՝ կ'ընդունէին դաշնակցութիւնը զոր անի կ'առաջարկէր իրենց, զի յստակօրէն կը տեսնէին անոր օգտաւէտութիւնը. այսպէս, իրենք նորէն պիտի գտնէին իրենց նախկին սահմանադրւած լուխները, պիտի նորէն տիրանային Բիւզանդիոնի, պիտի ետ, հեռո՛ւն քչէին բարբարոսները, պիտի ուրիշ թշնամիներու դէմ մարտնչէին զինակցու թեամբ Հայերուն, որոնք ալ իրենց ասիական պե-

տութիւնը պիտի վերականգնէին Յոյներուն աջակցութեամբ։

Ճառին մէջ տեղ մը, Տիգրան Երկաթ արձակեց այս աղաղակը. — «Թուրքերուն դէմ մեր՝ Յոյներուն ու Հայերուն՝ պարտականութիւնն է զէնք առնել ու վար չը գնել մինչև որ ազատագրած չըլլանք մեր բոլոր եղբայրները»։ Այս կերպով Յոյներուն յիշեցնելով բարբարոսներուն խժոժանքը, որ կը գործուէր Հայաստան ու Կրետէ, Հելլենականութեան ծոցը կը վառէր ատելութեան առաջին կայծը, որ շուտով պիտի բռնկեցընէր յունօթրքական պատերազմը, ուր պիտի ջանային հեղինական ուժերուն լծորդել հայկականները։ Յետոյ պիտի տեսնենք թէ ի՛նչ ուրիշ միջոցներ կիրարկեց այս արտակարգ արդիւնքին յանգելու։

Ահաւասիկ քանի մը հատուածներ, զորս կը քաղենք «Անահիտ»ի թարգմանութենէն։

«... Ձեր միտքը այնքան արագաշարժ է, որ քան ձեր մարմինը. հակամէտ էք մարդկային մտածման բոլոր խնդիրներն ուսումնասիրելու, բայց ամենէն աւելի յստակ գաղափարները կը սիրէք։

«... Արեւելքը՝ առանց ձեզի, թաղծագին պիտի ըլլար։

«... Այսպէս՝ կը ցանկաք ձեռնէ դուրս տարածել ինչ որ ձեզ ամէն բանէ աւելի կը խանդավառէ, ազատութիւնը։ Մենք, Հայերս՝ ձեռնէ աւելի ճիշդ կը տրամաբանենք, բայց դանդաղ կը տրամադրենք։ Ինչ որ ալ ըլլայ, հեղ մը որ գործ մը որու բանենք, ինչ որ ալ ըլլայ, հեղ մը որ գործ մը որու շենք, զայն ի գլուխ կը հանենք կորովով մը, ուր մոլեգնութիւն կը խառնուի և որ վհատիլ չը գիտեր։

«... Դո՛ւք ալ մե՛նք ալ, հրաբխային հողի մը զաւակներն ենք։ Բախտը մեր երկու աղգերուն խնայած է բռնապետներու կռաւալարութեան նպաս-

և անոնց գլխաւորներուն՝ Եղիշէի, Փարպեցիի, Եղ-
նիկի, Փաւստոսի քով կը գտնենք սա նախասիրող
յատկութիւնները. ծանրախոհ վեհութիւն մը վայել-
չութեամբ խառն: Պէտք ունի՞մ ըսելու որ ճիշդ
այդ տպաւորութիւնն է որ կը կրենք ի տես Ակրո-
բոլի մարմարներուն:

. . . Բիւզանդական որմնակարներ մեր եկե-
ղեւոյն պատերը զարդարեցին, յունական մեղեդի-
ներ սաղմոսերգութեցան. ուրիշներ աւելի թաւ, զոր
մեր քահանաները շարադրած էին, Կ. Պոլսոյ մէջ
սովորեցան: Այսպէս, կանուխէն Հայերը գնահատե-
ցին բիւզանդական գմբեթին ամրապնդութիւնը,
բայց զայն չընդունեցան իբրեւ գլխաւոր զարդ: Իրենց
ճարտարապետութիւնը պահեց իր անկախութիւնը,
որ իրեն իբրեւ յատկանշական մոթիֆ ունէր սրածայր
տանիքով բոլորչի կամ քառակուսի աշտարակ մը:
Այդ անկիւնաւոր սրածայր կատարը, որ Արարատին
գագաթը կը խորհրդապատկերէ, կը կրկնուի մեր
վարդապետներուն սեւ մետաքսէ վեղարին ու մեր
քահանաներուն թաղեայ փակեղին մէջ:

. . . Եթէ համայնազննին ակնարկ մը նետենք
տասներորդ դարուն վրայ, կը տեսնենք որ Յոյնե-
րուն և Հայերուն սերտ գաշնակցութիւնը իրեն ար-
դիւնք ունեցաւ անոր փայլ մը և զօրութիւն մը տալ
զոր կորսնցուցած էր յորմէհետէ Արաբը Անատոլուի
նահանգները, Եգէական ծովափունքն ու գրեթէ
բոլոր կղզիները գրաւած, Կ. Պոլիսը երկու անգամ
պաշարած և Սէլանիկն ու Կրետէն առած էր: Զու-
գայարդար յարձակման մը հետեւանքով, մահմետա-
կանները վանուեցան այն բոլոր դիրքերէն, ուր
զօրք կը պահէին. Տաւրոսի վրայ ետ մղուեցան,
Կիլիկիայէն դուրս հանուեցան, Հալէպը առնուեցաւ,
Անտիօքը ազատուեցաւ, Սէլանիկը նորէն Յոյներուն

ձեռք անցաւ, վերջապէս՝ մեծ ճիգէ մը յետոյ՝ Կրե-
տէն իրկուեցաւ: Միւսնոյն ատեն, Մակեդոնիան հեղ-
լենական ազդեցութեան շրջանակին մէջ կը մտնէր.
Պուլկարները, ետեւէ ետեւ մէկ քանի անգամ պար-
տըւած, իրենց ցանկութիւնները կը սահմանափա-
կէին՝ միայն Դանուբի հովիտը ձեռքերնին պահելու:
Այսպէս, մեր երկու ազդութիւնները իրարու վրայ
կըթնելով, կրօնքի, վաճառականութեան և պատե-
րամներու խանդավառութեան մէջ միացած, անկու-
րուստ պահեցին, փառաւոր դործակցութեամբ մը, ժա-
ռանգութիւնը այն յատկութիւններուն որոնց այսօր
աւանդապահներն ենք մենք:

Այս բանախօսութիւնը որ ուժգին ու խորունկ
տպաւորութիւն մը թողուց Աթենացիներուն վրայ,
մեզի վերլուծումը կը բերէ նմանօրինակ դէպքի մը,
որ դարձեալ Յունաստան կատարուած էր, երբ Ա-
թէնք տասնըհինգ դար առաջ, մեր Դաւիթ Իմաս-
տասէրը յունարէն արտասանեց իւՍՁԻ ՃԱՌԸ, որուն
համար ԱՆՅԱՂԹ մակդիրը խլեց ժամանակին հելլե-
նացիներէն: Իսկ Տիգրան Երկաթ իր այս հռչակաւոր
բանախօսութեան յաջորդ օրը կոչուեցաւ Պառնասի
Կաճառին Պատուակալ Անդամ: Մայրաքաղաքին բո-
լոր թերթերը արտագրեցին անոր ճառը, որ հիացման
առարկայ եղաւ ամենուրեք, ցամաքին վրայ, Արշի-
պեղագոսի կղզիներուն մէջ ու արտասահմանը: Ան-
կից ի վեր, մեծ ժողովրդականութիւն ստացաւ Յոյ-
նից ի վեր, որոնք կը սիրէին զինքը իբրեւ գաղա-
ներուն մէջ, որոնք կը սիրէին այսօր կը մեծա-
փարային էակ մը, և որոնք մինչև այսօր կը մեծա-
րեն անոր նուիրական յիշատակը՝ տեսակ մը խոր-
հըրդակրօն պաշտումով:

Աթէնքի Դպրութեանց ու Գիտութեանց մար-

Տիգրան Երկաթ

գերուն — որոնք անոր գեղեցիկ տաղանդը նուիրաւ
գործեցին — յարգանքէն զատ՝ Արխոնտներն իրենք
ալ, անոր քաղաքական ընդարձակ հայեացքներուն
վրայ հիացած, ընծայեցին ամենաբարձր պատիւ մը,
բանալով անոր առջեւ իրենց ազգային մեծագոյն
Գօմիթէին՝ Էթնիֆի ՀէթէրիԱ.ի գոներն ու զանի
կարգելով իրենց ԳՈՐԾՕՆ ԱՆԴԱՄ մը։ Ահա՛ այս
եղաւ նշանը դաշինքին, զոր ինք կը բաղձար կըն-
քել Յունաստանին ու Հայաստանին միջև։

Այս եղաւ Ելլադայի մէջ պայքարին սկիզբը
տարած մեծ յաղթութիւնը, պատերազմելով ԳՐՉՈՎՆ
ՈՒ ԽՕՍՔՈՎԸ Հայկական Դատին համար, զոր կը
պաշտպանէր գերբնական ոգորումով ու անձնուիւ-
րութեամբ, իր բացարձակ զրկանքին մէջէն, որ աւ-
ւա՛ղ, ծոմապահութեան կը տանէր զինք։ Սակայն
ինք երբեք յայտնի չէր ըներ իր թշուառութիւնն,
ու այնքան լաւ գիտէր բարձր ու հպարտ բռնել
Հայաստանին ու ընտանիքին վարկը, որ ամէն տեղ
թողած էր տպաւորութիւնը մեծափարթամ ազնուա-
կանի մը, որ անսպառելի հասոյթներ ունի ձեռքին
մէջ, Հայերուն պաշտպանութիւնը կազմակերպելու
համար։

Բ.

Պայքար Յունաց մէջ

Էթնիֆի ՀէթէրիԱ.ի կամ որ նոյն է Մակե-
դոնական Գօմիթէին մէջ Տիգրան Երկաթին ըն-
դունուիլը մեծ ուժ մը եղաւ, զոր անմիջապէս ծա-
ռայեցուց օգտին իր հայրենասիրական խորհուրդնե-
րուն, որոնց կարեւորագոյնն էր՝ համերաշխ գոր-
ծողութիւն մը բաղադրել Հայերուն ու Յոյներուն
միջև Օսմանեան Կայսրութեան դէմ։ Հաստատապէս
կը հաւատար թէ՛ երկու քոյր ազգերուն միացումը,
չառ բնական, ապագային մէջ պիտի ապահովէր
Արեւելքի մէջ իրենց մեծութեան յարութիւնը։ Սա-
կայն, աւելի լաւ էր որ, ի յայտ բերելու համար այս
գեղեցիկ դաշնակցութեան — որուն առաջին ջատա-
գովումն ու հիանալի առաքեալն եղաւ ինք — ըն-
ծայած անվիճելի կարեւորութիւնն ու օգուտները,
գիմենք ի՛ր իսկ սեփական պերճախօսութեանը, ար-
տագրելով Աթենացիներուն ուղղած իր ճառէն մէկ
երկու հատուածներ ալ, որոնց մէջ խտացած կը
գտնենք իր մեծ գաղափարը։

... «Բայց հայկական նաւահանգիստներուն մէջ.
յունական ուժերը պիտի գտնեն առատ նիւթեր։
— Ինչպէս նախապատիւական ժամանակները, ձեր
առաջատանաւորուն թիւովն ու արագութեամբը
գուք ծովը կը բռնէք, մենք՝ Առաջաւոր Ասիոյ գե-
տային մեծ ճամբաները։ Մենք, Պարսկաստանէն
մինչև Պոմպէյ, Մատրաս և Կալկաթա ձգուած Հնդ-

պառազինուին ու ընդարձակեն իրենց Զեթունի աւ
պըստամբական գործողութիւնները: Այս վսեմ ճիւ
ղերը չուտով պիտի յուզէին Եւրոպայի մէջ հեղինակ
աէրներն ու արդար դատերուն բոլոր պաշտպան
ները, որոնք օտարազգի ուժեղ լէգէոն մը պիտի կազ
մէին, խոյանալու համար արի Գօմանտօներու հը
րամաններու տակ, Յունաստանին ու Հայաստանին
օգնութեան: Ու պատեհ վայրկեանին, հեղինական
կանոնաւոր զօրքերը, պիտի տային վճռական մեծ
հարուածը:

«Էթնիքի Հէթէրիա»ի անդամները կը մշակէին
այս ծրագիրները, զորս Տիգրան Երկաթ կը պաշտ
պանէր իր տաք ու հմտալից ջատագովականներով:
Իր գաղտնիքները կը յարգուէր ու ինք մեծ կշիռ
ունէր պետերուն մտքին վրայ:

Այս կերպով Հայաստանի պաշտպանութիւնը
կարգադրելով ու զայն գնելով ընդարձակ լուրջ ու
մաթեմատիքական գործողութեան մը հողին վրայ,
ուղեց համաձայնիլ մեր յեղափոխական դառակարգե
րուն հետ ու այս մասին անոնց առջև դրաւ իր աղ
գային ծրագիրը, որ անոնց մէջ մեծ զղրդում մը ա
ռաջ բերաւ և որուն գործադրութիւնը — ըստ իր
բուն բացատրութեան — « Գործերուն պիտի տուած
ըլլար իրենց տրամաբանական լուծումը »: Այս ծը
րագրին մէջ Տիգրան Երկաթ՝ Հայկական Հարցը, իր
առաջին փուլէն, — որ սոսկական խնդրանք մըն էր
բարենորոգումներու, — կը փոխադրէր երկրորդ փու
լին մէջ. « Անկախութեան ՀԱՄԱՐ ԿՈՒԻԴԸ »:

Ուրիշ լեզուով, անի կ'ուզէր որ Հայերը, ա'լ
չը հայցելով Տէրութեանց միջամտութիւնը, ա'լ
թողլով իրենց խաղաղասիրական դիմումները Բ.
Դրան՝ բարենորոգումներ ձեռք բերելու համար, ա'լ
թողլով իրենց խիստ քիչ օգտակար ցոյցերը՝ Թուր

քիոյ մայրաքաղաքին մէջ, — որոնք նոյն իսկ ազգին
ալ աղիտաբեր են, ինչպէս փորձը հաստատեց, —
վստահին իրենց սեփական միջոցներուն ու իրենց
ուժերը կեդրոնացնեն Մայր Հայրենիքի նուիրական
հողին վրայ, ուր պէտք է խիզախօրէն պարզեն Ա.
ՊԸՍՍՍՄԲՈՒԹԵԱՆ գրօշակը, և մարդասպան կը
ռիւններու մէջ նետուելով, փայլուն յաղթութիւններ
տանելով՝ կամ հերոսական մահը մեռնելով, պիտի
վեհօրէն արհամարհած ըլլան Եւրոպան ու Բարբա
րոսները ու հաստատած՝ ՆՈՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ ՀԻՄԸ:

Միևնոյն շրջանին, թէ՛ իր գաղափարները տա
րածելու և թէ՛ շինելու համար ժողովուրդին բարո
յականը, զոր անի թուլցած կ'զգար ջարդերէն ետ
քը, խմբագրեց յեղափոխական բուռն յայտարարու
թիւններ, որոնց մէկ քանիները երեցան Աթէնքի
« Միութիւն » լրագրին մէջ:

Թէ Տիգրան Երկաթ՝ ի՞նչ քաղաքական լեզու
կը գործածէր ժողովուրդին խանդը վառ պահելու
համար. թարգմանենք այն հուշակաւոր յայտարարու
թեան քանի մը հատուածները ֆրանսերէն ընագրէն
(Տե՛ս Ֆրանս. կենսագր. էջ 9):

« Գումար մը ընենք բոլոր ճիգերուն զորս մին
չև ցայսօր փորձեցին մեր զանազան գոմիթէները:
Պիտի գտնենք ընդհանուր ազգիւնք մը, որուն հա
մար համարձակ պիտի կրնանք ըսել թէ՛ Հայաստանի
համար յաղթութիւն մըն է: »

« Արդարև, բիրտ ուժով, Թուրքը իրմէ վեր էր.
Իր ուժով, դրամը միասին, կրնար մեզ ջախջախել
իր ուղած կերպով: Զանի պարտաւորեցինք մերկա
նալ Եւրոպային՝ իսկական կացութիւնը որ սնանկի
մը կացութիւնն է, այնպէս որ՝ ա'լ չի կրնար կա
ռավարել Արեւելքը: »

« Յետոյ, գործով արթնցուցինք անկախութեան

զգացումը բոլոր քրիստոնեաներուն, մինչև իսկ իսլամ ցեղախմբերուն մէջ, այնպէս որ Թուրքը, հիմակ ամէն կողմէ պաշարուած է իրեն սպառնացող թըշնամիներէ:

«Ամէնն այս չէ՛: Հայկական դատը դուրս ելած իր արեւելեան շրջանակէն, կը դրուի իբրեւ խնդիր Եւրոպային ու Ամերիկային առջեւ: Ահա՛ աւրիւնոտ ու ողջ Հայաստանը վեր կը ցցուի ցամաքներէն հրաւիրելու համար ազգերը որ շարունակ աշխատանքի արտադրիչներուն կամ աւերիչներուն կողմը: Աշխարհի պատմութեան ամենալուրջ էջերէն մէկն է որ պիտի գրուի մեր արիւնով: Հիմակ, ընդ հպարտօրէն կրնանք հաստատել թէ՛ Հայաստանը, լայնալայն չափի մը մէջ, պիտի նախագահէ ի. դարուն քաղաքական և բարոյական բաղդերուն:

«Հայկական ողբերգութիւնը բնաւ չէ՛ վերջացեր: Լոկ առաջին արարը խաղացինք, կը մնայ մեզի խաղալ երկրորդը, որ է նետուիլ մեր հայրենիքն ու ձեռքերն իս զէնքեր՝ տիրանալ անոր:

«Մի՛ ըսէք մեզի թէ՛ չափէն աւելի կորուստներ տուինք: Իրաւ այնչափ տգէ՞տ էք որ հաւատաք թէ մեր անկախութիւնը պիտի իրագործուի ֆէրմաններու և բանակցութեանց խաղաղասիրական ճամբովը...: Արիւնի ալիքներու և կրակի հարուածներու մէջէն մէկ, երկու, երեք յաղթութիւններէ ետքն է որ հարիւր տարիէ ի վեր կազմուեցան Միացեալ Նահանգներուն Ամերիկան, Հարաւային Ամերիկային տասնեւհինգ հանրապետութիւնները: Յուստանը, Ռումանիան, Սերպիան, Իտալիան, Պուլկարիան:

Եւ սակայն, ունի՞նք իրական կորուստներ: Երբ որ ոչինչ կը կորսուի անկենդան բնութեան մէջ. կրնա՞նք մտածել թէ հարիւր յիսուն հազար

Հայերու արիւնին չափ կարեւոր դատ մը պարապը գացած ըլլայ: Չէ՞ք զգար, այս արիւնը կ'ապրի, մեր երակներուն մէջ անցած է, մեր բազուկներն ուռեցուցած է, մեր ըզեզներուն մէջ բերած դրած է առնացի մտածումներու կորովը, մեզ նոր մարդեր մկրտած է:

Գիտնանք տեսնել մէն մի առերեւոյթ չարիքի տակ պահուած բարիքը: Մեր անհատական տառապանքները՝ չարիք մը չեն ազդին համար, ընդհանրապէս, կ'օգտուի անկէ:

«Հողին տակ պառկած արիւնոտ մարմիններէն ամէն մէկը քարի հատոր մըն է որ Հայաստանին հիմքը կը կազմէ: Միշտ այս կերպով ու ամէն տեղ կը կանգնեն հայրենիքին պարիսպները»:

Բոլոր այս քաղաքական գործունէութեան մէջ լրջօրէն զբաղեցաւ նաեւ Յունաստանի հայ գաղթաւորները: Կանուցեցան բախտովը. հելլենական կառավարութեան դիմումներ ըրաւ. երկրին մէջ անոնց վերջութեան կամ առժամապէս հաստատուիլը կարգադրեալու համար: Յաճախ կ'այցելէր անոնց վրանները, զանոնք կը քաջալերէր փրկարար խօսքեր կամ օգտակար խրատներ ուղղելով անոնց: Ասոնք հիւստիստականներն էին անոր, շատ կը սիրէին զանի ու հնազանդներն էին անոր, ինք ու իր բարեկամները յաջողեցան կը յարգէին: Ինք ու իր բարեկամները յաջողեցան այս թշուառներէն մեծ թիւ մը տեղաւորել Աթէնքի այս թշուառներէն մեծ թիւ մը տեղաւոր քաղաքներուն մէջ: ու նահանգին քանի մը գլխաւոր քաղաքներուն մէջ:

Լոնտոնի Գօմիթէն (Հնչակեան) այս գաղթաւորները Կիպրոս փոխադրել տալու մասին՝ առաջարկներ հաղորդած էր. Տիգրանի խիստ յաջող թուեցաւ այս լուծումը:

«Այս կղզիին մէջ, կ'ըսէր, պայծառ օրին մէկը, պիտի կրնան նշմարել Աւետեաց երկրին եղերքները...»:

տային վաղեմի ու հպարտ զգացումը մեր ցեղին՝ դա-
րերէն ի վեր բարբարոսներու լուծին տակը ջնջուած
կամ խաթարուած:

Երբ որ ժամանակը հասունցուցած ըլլայ բոլոր
այս առատ սերմերը, սքանչացած ու արբշիռ ժողո-
վուրդն պիտի ինքնին վազէր իր ետեւէն, բարգա-
ւաճման ճամբուն վրայ, պատուի դաշտը: Կը յու-
սար թէ իր տուած դասերը պիտի գործէին ամենա-
բարեբար ազգեցեցութիւնը՝ մտքին վրայ մեր ուսում-
նասէր Երիտասարդութեան՝ դեռ ևրոպական զըպ-
րոցներուն ու համալսարաններուն մէջ ապրող,
որ դրական վարդապետութիւններով արգի օգտա-
կար գաղափարներով ու առողջ սկզբունքներով,
պիտի ըմբռնէր իր պարտքերը դէպ ի Հայրենիք ու
եռանդով պիտի պատասխանէր Տիգրան Երկու-
«ՀԱՊՈ՛Ն Ի ԶԷՆ»ին:

Միշտ մնալով վերանորոգչի իր գլխաւոր գերին
մէջ, զոր արդէն կը կատարէր արիւնոտ դէպքերէն
առաջ, անփոփոխ պիտի պահէ իր մարտնչողի գերը
ու պիտի յագեցնէ Թուրքերուն դէմ իր ոխը, «Էթ-
նիքի էթէրիա»ի գործիչներուն հետ ջանալով զըր-
գըռել յոյն ժողովուրդը, ու պիտի չընկրկի յանդըգ-
նօրէն շքեղ արհամարհանք մը նետելէ Մարդասպան
Սուլթանին հրոսակներուն ետեւէն, ինչպէս որ
ըրին մարական պատերազմներուն ժամանակ, ազա-
տութիւնն ու մտածումը պաշտպանելու համար բըռ-
նակալութեան ու բարբարոսութեան դէմ. միևնոյն
ատեն, Եւրոպայի մէջ պիտի փնտռէ ուրիշ նեցուկ-
ներ, պիտի վաստկի համակրութիւններու բարի
կամքը՝ Պետական մարդերուն, նախարարներուն
ու ռամկապետական ազգեցիկ անձնաւորութեանց:
Պիտի տիրանայ ամբողջներուն շնորհներուն ու Դա-
տին համար պիտի ընէ ամէն բան, որպէսզի կ'ա-

րելի դարձնէ վճռական գործողութիւն մը,
այն օրն ուր ազգն ինքզինք զգալով արժանի ու
ատակ, պիտի ուզէ վրէժը լուծել երեք հարիւր հա-
զար մարտիրոսներուն: Ու այս աննախընթաց գոր-
ծունէութեան մէջ, իր երկաթի կորովի կամքովը,
այնպէս պիտի մնայ մինչև իր վերջին վայրկեաննե-
րը, շնորհիւ իր ազգային անըսպասելի գորովանքին:

Ս.նի պիտի չը հասնի իր մշտավառ նպատակին,
որ է վարել հրամանատարութիւնն ու պաշտպանու-
թիւնը Հայերուն՝ մեր հայրենի հողին քանի մը ա-
նառիկ դաւառներուն մէջ. բայց իր ջանքերը, զորս
իր մահովը պսակեց, պիտի ծառայեն մեզ ազնուա-
ցընելու և մեզի ցոյց տալու թէ՛ միակ գաղտնիքը
ՄԵՐ ՄՕՏԱՆՈՒՏ ԱՆԿԱՆՈՒԹԵԱՆ, կը կայանայ
մե՞, բարոյական, մտաւորական, տնտեսական ու
քաղաքական շահերուն անվատ պաշտպանութեանը
մէջ:

Աւարտելէ ետք իր գործերն ի Յունաստան,
ու խիստ դո՛ իր հոն կատարած գործողութեանց
ամբողջութենէն, կը պատրաստէ իր ի Գրաստա պաշ-
քարն ու կը պատրաստուի մեկնել:

Բայց քիչ մըն ալ կանգ առնենք մեր հերոսին
հետ հելլենական գերող հողին վրայ ուր ի՛նք ալ կը
փափագէր անպայման երկարել իր բնակութիւնը, ու
մեռնիլ հո՛ն իսկ, Փիթիասի հայրենիքին մէջ, որուն,
այս աստուածային արձանագործին գլուխ գործոց-
ններուն նշմարները կ'երթար անդադար գիտել Ակ-
րօբօլի թանգարանը. անի կ'ուզէր որ իր գերեզմանն
ունենար հայրենիքին մէջ Թրիպոլիսին, (Յունաս-
տանի բարենորոգիչներէն) որուն աճիւնները կը յար-
գէր պաշտումով, Աթէնքի գերեզմանատան մէջ:

«Ռեվիւ աէ Ռեվիւ»ն խօսելով Տիգրան Երկաթի
այս բնակութեան վրայ ի Յունաստան, քանի մը

նամակներ կ'արտագրէ անոր նամակներէն, զորս իր մօր ուղղած է:

Մենք այդ հատուածները նոյնութեամբ կը թարգմանենք ինչպէս նաև հետեւեալ տողերը, զորս յիշեալ Հանդէսը նուիրած անոր այդ նամակներուն առթիւ:

«Տիգրան Երկաթ՝ տպաւորութեան ամենազոզար նրբութիւն մը ունէր: Անի կը սիրէր ամէն տեղէ զանոնք իր մօրը ձօնել. մենք հետեւեալ հատուածները կը զատենք Աթէնքէն իր մօրը գրուած նամակներէն»:

Ահաւասիկ թարգմանութիւնն այս թանկագին հատուածներուն:

«Հիւրանոցն եմ Պարթենոնի, մին քաղքին գեղեցկագոյններէն. լուսամուտներս կը բացուին Ակրօպօլի վրայ, գիւղերով ու աւերակներով ծածկուած դաշտին վրայ, ու ԳՕՆԳՕՐՏԻ մեծ հրապարակին վրայ: Համայն նոր է քաղքին մէջ. նոր թէ հին, կրկնումն է ամենագեղ բաներուն, զորս նախնիքը կառուցած են. ուրուանկար մը մարմարներու, կաւ մարմարու, ակադեմիաներու, տիգաղէն Աթենաս մարմարու, ակադեմիաներու, տիգաղէն Աթենաս ներու և Հերմեսներու: Իր ելեքտրական լոյսերուն տակ Աթէնք աւելի գեղեցիկ է, քան թէ ցերեկը. գեղեցիկ՝ շարժումով, երիտասարդութեամբ, շատ խօսութեամբ, լրագրավաճառներուն մոլեգին աղաղակներովը. որոնք, կը բարձրաձայնեն Հայկական Պէպլոս. փողերը կը հնչեն, ելեքտրաշարժ, շոգե-Պէպլոս. փողերը կը հնչեն, ելեքտրաշարժ, շոգեպաները կը պտըտցնեն շողշողուն զարդեր ու կուճակներ, սրճարանները կ'երգեն, կ'աճեն օրքէստրներ կամ մանտօլինի պարզ սօլօ մը: «Մինէրվա» ճաշցի, որ Աթէնքի «Վուազէն»ն է. (Բարիդի «Վուազէն» ճաշարանին կ'ակնարկէ):

Պերճանք ու պարզութիւն... կը թողում քեզ երթալ այցելելու համար հայկական վրաններն ու տեսնելու յոյն լրագրագետներ: Մնաս բարո՛վ, սիրելի՛ մայրիկ...:

.....
.....

Ահաւասիկ նոյնպէս երկու հատուածներ Աթէնքի իր նամակներէն. —

... «Անուշիկ մայրիկս... թողի Գօնգորտի հրապարակին հիւրանոցս ու հաստատուեցայ անգլիական շքեղ օթեւանի մը մէջ որ շինուած է թաւաւորին ու ֆրանսական դեսպանատան պարտէզաւորուն միջև: Պատշգամէս լուսածագին կը տարածուի լոկ ծաղիկ ծառ. երկրորդ տեսարանին կը տարածուի արքայական պալատը. երրորդին՝ քաղքին վերեւ կը բարձրանայ Ակրօպօլն ու Պարթենոնը, ինչպէս նաև կարիադիտէսները որ ջինջ ու վճիռ կը սլանալ նախ Սալամինայի ծովախորշէն, Պելոպոնէսի լեռները, հեռաւոր կղզիներէ ձեւացած կապոյտ ու սպիտակ յատակի մը վրայ. ի՞նչ տօն, Շաղօպրիան կեղծ յատակի մը վրայ. ի՞նչ տօն, Առաւօտեան ժամը խառնուածքով հողի մը համար: Աթէնք մը, զոր քեզի եօթ է և ինծի բերել կուգան թէյ մը, զոր քեզի հետ պիտի ուղէի բաժնել — թէյ մը, չեմ գիտեր քանի՛ քանի յարակիցներով, զանազան բաժակներ կաւ, քաղցրաւենիք, իմէտայի մեղր. աղայութիւն ըրի մայրիկիս համար աթոռ մը քշելու առաջ:

... «Աւելորդ է յիշել թէ կ'ղգուշանամ դըպ-
չելու բոլոր այս քաղցրութիւններուն. անցած
շաբթուան մէջ անհանգստութիւն մ'ունեցայ, որ

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿԱԹ

իւրովի տալ իր կեանքը՝ փութացնելու համար յա-
րութիւնը, որ պիտի շուտով կատարուէր անշուշտ
Յունաստանի յարութեանը պէս, եթէ Հայերը հա-
մաձայնին պաշտպանել Մայր-Հայրենիքը, նման քոյր
ազգին արի ու խիզախ պաշտպաններուն: Այն ատեն
իրենք ալ պիտի կրնան վերաշինել ՍԻՍՈՒՍՆԸ:

Ու այս երազի լուսեղէն ալիքներուն մէջ լու-
ղալով, կը դիտէր հեռուն, Կիլիկիոյ ծիծաղկոտ ծո-
վափունքը, կը տեսնէր հոն խիտ անտառը նաւե-
րուն, շարժումը մեծ հրապարակներուն, ԱՅԱՍՍ ու
ՄԻՍԻՍ Ե կը վերականգնէին, ԱՆԱՐՁԱԲԱՆ ու ՍԻՍԵ
խնջոյքի ու խաղի մէջ, ամբողջ Կիլիկիան դրա՛խտ
մը, ուր կը ճեմէին Շնորհալիի ու Լամբրոնացիի վե-
հափառ ստուերները...:

Սակայն, Տիգրան Երկաթ, կը պատրաստէ իր
պայքարն ի Ֆրանսա: Արդէն ստէպ կը թղթակցի
խիստ ազդեցիկ ընկերվարական երեսփոխաններու
հետ, որոնք իրեն կը խոստանան յարուցանել խոր-
հրդարանը Հայկական Հարցին ի նպաստ:

Նոյն ատենները թախանցուեցաւ երթալ Լոն-
տոն, բայց ինք հասկցաւ բացարձակ անօգտակա-
րութիւնը հայրենասիրական պայքարի մը յ'Անգլիա,
ուր Կլառըսթոնի քաղաքականութիւնն ու սկզբ-
բունքները մարած էին:

Պ. Ա. Չօպանեան, «ԱՆԱՀԻՏ»ի 1899 Նոյեմ. —
Դեկտ. միացեալ թիւին մէջ, հետեւեալը կը գրէ
Տիգրան Երկաթի մահուան առթիւ. —

... «Սակայն, Երկաթի հիւանդութիւնը իր
ընթացքը երազեց, Աթէնքի հիւանդանոցին մէկ
անկիւնը լքուած պատն ի երեսին, «հատնիւր» կ'ի-
մանայինք Երկաթին: Զկրնալով այդ մինաւորիկ
տառապանքին տոկալ, բաղձաց Պոլիս վերադառ-
նալ, իր ընտանիքին ու բարեկամներուն գորովին

մէջ կը յուսար գտնել կազդոյրը որուն պէտքը կ'ըզ-
գար: Ազգականները յաջողեցան զինքը Պոլիս փո-
խադրել: Վերջին օրերը Հալքիի նոճիներուն նուա-
զաւոր սուգին մէջ անցուց: Ու Պոլսէն, որուն
«Սթամպուլ» ձեւը՝ կ'ատէր այնպէս ի'նչպէս ոչ ա-
տած էր իր առկայծ առողջութեանը յետին բեկոր-
ները ժողովելով, վերջապէս հոյակապ ճիգով մը, ար-
տադրեց այն հրաշակերտը «Թուրքիան կրնա՞յ ապ-
րել», որ երեցաւ «Ռեվիւ տէ Ռեվիւ»ին մէջ, և
որուն թարգմանութիւնը «Անահիտ»ին մէջ հրատա-
րակել խոստացանք (խոստում զոր պիտի կատարենք
ընդհուպ) զայն որակելով «խորաթափանց պատմա-
բանի արտակարգ էջ մը» և անհունապէս ցաւելով
որ պայմանները մեզի թոյլ չէին տար հեղինակն իր
անունով ներբողելու: Այդ ուսումնասիրութիւնը
խտացումն էր այնչափ բնազդական որչափ խորհը-
րածուած ատելութիւնը զոր այդ Հելլէն - Հայը կ'ըզ-
գար, իր ջիղերուն ինչպէս և իր մտածմանը խորէն.
դէպի թուրքը, դէպի մթին ներկայացուցիչը Ռիտ
Ութին, դէպի Մաքի ու Գեղեցկութեան թշնամին,
դէպի կործանիչը բեղմնաւոր, ազատ ու ազունոր
կեանքին:

... «Մեր ցեղին արիւնին ու մտին ամենէն
ազնիւ մէկ տարրն է որ կը փճանայ Տիգրան Երկաթի
մահովը: Անոնք որ «ՄԱՐԴԸ» մօտէն ճանչցան ու
պաշտեցին, պիտի չմխիթարուին այս ապաժաման
ու անդամանելի կորուստէն, և անոնք որ պիտի
ճանչնան դրագէտը (որուն գործը հայերէնի թարգ-
մանել ու հատորի մէջ ամփոփելը մեր ամենէն սըր-
բազան պարտքերէն մէկը պիտի ըլլայ) պիտի զգան
պարապը որ հայ մտաւորականութեան մէջ կը բաց-
ուի չբացումովն այդ տաղանդին, որ դեռ ա՛յնչափ
գեղեցկութիւն ունէր ստեղծելու...»:

... «Հիմա ան պիտի հանգչի, — ու աղէ՛կ է որ այդպէս ըլլայ — Պէշիքթաշլեան ու Ագամեանին քով, որոնք իր եղբայրներն են խառնուածքով ու դաստիարակութեամբ, երեքն ալ զաւակ՝ Պոլսոյ Հայութեան, ու Պոլսական կաթողիկէ Հայութեան (այս սինքն Հայութեան այն հատուածին, որ, իր ամբողջութեանը ամենատխուր թերութիւններ ցոյց տըւած ըլլալով հանգերձ, իր բարձունքներուն վրայ արտադրած է ամենէն նուրբ, ամենէն աղնուական հոգիները զոր Հայերը ունեցած ըլլան)։ Երեքն ալ՝ մինչև ոսկորներուն ծուծը գեղեցկին սիրովը թափանցուած, և իրենց ազգին համար ամենէն բարձր հիացումովն ու ամենէն վեհ անձնուիրութեամբը տրոփուն, ու իրենք ալ, — որպէս թէ շատ նուրբ էութիւններուն դատակնիքն ըլլար վաղահաս փըշրումը, — սպառող Ախտի մը շունչին տակը իրենց կեանքին ու տաղանդին ծաղկին մէջ՝ յամր ու ցաւազին նուաղումով մը շատ կանուխ ու շատ մեղմօրէն աննիւթականացած ու անէացած»։

ՄԱՀԱՄԵՐԶ ՔԵՐԹՈՂ (1)

Ինչո՞ւ գլխիս վըրայ երբէք չունենայի
Մեծ բանաստեղծին պսակը դափնի։
Ինչո՞ւ սրտիս չըլլային շուրջը բնաւին
Դաշնակաւոր այն երգերը տառապանքի,
Որ խուսելով սրտէն ինչպէս մի մութ ոգի
Տրտունջը կ'ընեն հաւասար ցաւին։

Ինչո՞ւ, երբ բաղդն իս կը տանջէ հալածական
Թաղուիմ անձնատուր գիրկը տրտմութեան,
Ու չը ճակտիմ բաղդին դէմ ու չանիծե՛մ զայն
Յաւը գիտէ գինիի պէս արբեցնել,
Յաւը գիտէ արբուն հասակդ ու փառքդ երգել,
Յետո՞յ, պառկեցնել քեզ ծոցը մահուան։

Ի՜նչ փոյթ եթէ մեռնիս քսան տարեկան դուն,
Հերիք է որ անմահ պահէ քեզ ապառնին,
Ու դադարիդ վըրայ հրեշտակը համբաւին՝
Մինչև երկինքը հանէ քու անուն։

(1) Յետ մահու երկ Տիգրան Երկաթի (Կարապետ Պիլէգիկճի), իր հաւաքածոյէն «ԲԱՆԻ ՄԸ ԺԱՄԵՐ — Տարի 1888»։

Կ'ուզե՞ս խեղճուկ ծեր. քարշ բերել զքեզ տխմար,

Մարդերուն մէջը հասակէ հասակ.

Առակ ընել ճամբորդութիւնդ անոնց դժուար,

Տենչանքներուն ալ՝ ինչքդ նպատակ.

Ա'լ չերագես, դէ՛հ, ա'ռ տաւիղդ ու երգէ մեզ. —

Մեր լիճերուն վրայ երբ իյնայ նաւն հոգեվար

Կը հնչէ ձայնն հեռուն, խազն ե'ւս է սրտակէզ,

— Եղեգնե՛րը լսուին թախծոս ու սարսուհար —

Ու հուսկ թռիչքով մ'ընդ բանալով թեքը կրկին

Անմահ սարերը կը դիտէ արտասուազին,

Ու իր ժայռին ոտքը կ'իյնայ պատառ պատառ.

Ոչինչ կեանքէն անդին տարաւ իր հետն անի

Բայց ծովափը, ծովափերուն վրայ պիտի երկա՛յն,

Մնայ տարտամ յիշատակ մը անհուն ցաւի

Ինչպէս դիւթող դաշնակութիւն բեկ բեկ վինի,

Ինչպէս շիրմաց վըրայ թափուած արցունքի ձայն

Երգէ՛ դու, երգէ՛, հուսկ ե՛րգը մահուն,

Փառքը ճիգիդ ժպտելով մը կը նայի,

Քերթո՛ղ, յիշէ՛ որ կը խօսիս աշխարհի,

Պիտի մահուան մէջ վերկենցաղիս դուն :

Թարգմ. Ս. Բիւրատ

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿԱԹԻՆ

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿԱԹԻՆ

Պիթի մահուան մէջ վերկենցաղիս դուն.

(Տ. Ե.)

Դո՛ւն, այո՛, դո՛ւն, Ազատորդի՛,

Թերափք եղար ամէն սրտի

Կ'ապրիս, քանի՛ դարեր գլորին

Գլխէն մեր ծեր մոլորակին .

Ու պաղ շունչը Գերեզմանին

— Վարդ կեանքերու այս հոմանին —

Չէ՛, չէ՛ կարող մարել ջահը

Հուր հանճարիդ ծաղրող՝ մահը :

Հանճա՛ր հրաշէկ այն երկաթին

Ճախրող, գրկո՛ղը Ծիւր Կաթին.

Խորասուզուո՛ղն ալքը Վիհին,

Վեհը, Տրտումն ու Ամեհին . . . :

Բովանդակին ծոցէն, վերէն

Նայէ՛ վարը, տե՛ս, կ'աւերեն,

Կը թաւալեն արիւն՝ գետեր,

Խօսէ՛, ե՛րբ մեզ կը յիշէ Տէր :

Խորհրդանի՛շն եղար Յաւին

Մայր—Հայրենեաց որ տակաւին՝

Վէրքէն արբշիռ՝ կը զուարթանայ.

Վաղուան Ա՛յդը կ'երագէ Նայ . . . :

Օ՛, մեծ Երազը կ'իրանայ.

Հրճուէ՛, հոգի՛ վեհ Տիգրանայ.

Տե՛ս, Հայութիւնը բովանդակ՝

Ի՛նչպէս պաշտէ քու Յիշատակ :

Աղեքս. 10 Հոկտ. 1901 Ս. ԲԻԻՐԱՏ

ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿԱԹ

ԿԱՐԱՊԵՏ ՊԻԼԷԶԻՔՅԻ

1870 — 1899

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԻ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՍՄԲԱՏ ԲԻՒՐԱՏ

1. Բուրգերէն (բանաստեղծութիւն)
2. Աւարայրի Արծաթը (թատրերգութիւն)
3. Զեթունցի վարդապետը (կենսագրական)
4. Վեղարաւոր Հերոսը »
5. Տէմիր Մուշու »
6. Բանտէ Բանտ (Պատմ. վէպ 5 հատոր)
7. Ելլալէ Սասուն »
8. Դիակապուտները
9. Դէպի Ելլալ (Պատմ. վէպ 6 հատոր)
10. Իննսունվեց » 4
11. Զեթունի վրէժը
12. Ելլալի Պոմպան
13. Որդեսպան Ծնողքը
14. Հայկ. Ընդհ. Պատմ. Ա. մաս
15. » Բ. մաս
16. Աւետարան (Զեթունի բարբառով)
17. Արեւելեան Խնդիր և Հայկական Հարցը
18. Զեթունի Պատմութիւն
19. Արիւնի Զորը
20. Վերջին Բերդը Ա. ՇԻՏԱՆԵԱՆ
21. Թիպարաբը »
22. Աւազակապետը »
23. Աքորականը »
24. Վաշխառուն Ա. Տէր ՍԱՐԳՍԵԱՆ
25. Շաշէնն ի Սիպիր ՏԻԳՐԱՆ ԶԵՕԿԻՐԵԱՆ
26. Հայրենի Զայներ ԲԱԳՐԱՏ ԱՅՎԱԶԵԱՆՑ
27. Անին Ծախուեցաւ (Վէպ 4 հատոր) (Քասիմ)
28. Կարապետ (հեղինակ՝ Բ. Ֆլամմարիօն)
29. Լումէն հեղ. Յ. Հաճեան
30. Բերայի Գիշերներ

31. Դաւիթ Բէկ Բաֆֆի
32. Հրացանակիր Քահանան Մ. Սէմէրճեան
33. Զեթունի Անցեալէն ու հերկայէն »
34. Ռասբուլին Վիլհելմ լը Բէօ
35. Թաղականին Կնիկը Եր. Օտեան
36. Անուշ (սօքմա) Յ. Թումանեան
37. Լռութիւնը Ա. Ահարոնեան
38. Անհետացած Սերունդ մը Գ. Զօհրապ
39. Փոթորիկը (վիպակ) »
40. Մայտա Սրբունի Տիւսաբ
41. Դերասանունին Լեւոն Շանթ
42. Դարձ »
43. Կինը »
44. Թուղթի Փառք Ա. Զօպանեան
45. Բէօր Օղլու Ղ. Աղայեանց
46. Երազանսն և Բաղդադոյց »
47. Կարմիր Մարդոց Երգումը Բ. տիւ Թէրայլ
48. Աղքատին Պատիւը Ա. Ալթունեան
49. Կին, Խաղ, Գինի Բօլ տը Բօք
50. Սիրոյ Զոհեր Վիպէր
51. Պիւրիտան Միշէլ Զէվադօ
52. Միւքէմէլ Եէմէք Բիթապը »
53. Ճէք Ալֆօնս Տօտէ
54. Որդեսպան Ծնողքը (Բ. Տպագր.) »
55. Աւարայրի Արծիւը »
56. Լեռներու Տիրունին »
57. Ելլալէ Սասուն »
58. Տիգրան Երկաթ (Կենսագր.) Ա. Բիւրատ
59. Ելլալէ Պօմպան (Բ. Տպագր.) »
60. Հարազատ Որդի Եր. Սումաքէշխանեան

<< Ազգային գրադարան

NL0388090

Գ Ի Ն

ԵԳԻՊՏՈՍ 8 Ե. Դ.

ՖՐԱՆՍԱ 10 ՖՐԱՆԲ

ԱՄԵՐԻԿԱ 50 ՍԷՆՅՈՒ

ՀԱՅԿԱՆԻ

ՀԱՅԿԱՆԻ ԲԻՆԻԱՆ

ԱՂԱԲԱՆԻՆԻՆԻ

64.165